



ארגון יד לבנים
סניף ירושלים



עיריית
ירושלים



סגן אפרים גובר ז"ל

בן רבקה ומרדכי

נולד ברחובות

בתאריך ד' בכסלו תרפ"ח, 28/11/1927

התגורר ברחובות

שרת בחיל הרגלים

נפל בעת מילוי תפקידו בשרותו

ט"ו באדר ב' תש"ח, 26/3/1948

נקבר בבית העלמין הצבאי כפר ורבורג

חלקה: 1 שורה: 9 קבר: 3

בן 21 בנופלו

קורות חיים

בנם-בכורם של רבקה ומרדכי. נולד ביום ד' בכסלו תרפ"ח (28.11.1927) ברחובות. הקדים להתבלט בלימודים וגם בשירות ה"הגנה". התחיל ללמוד בבית-ספר בגיל חמש ואף "קפץ" כיתה. מגיל רך ביותר כתב יומן, בו השתקף עולמו הפנימי. בהיותו בן 12 וחצי סיים את בית-הספר העממי, בהצטיינו במיוחד בידיעת הארץ ובמקצועות המעשיים. מאז עבד במשק הוריו בכפר ביל"ו ובכוחות עצמו הוסיף להשתלם בלימודים. המאורעות שהתרחשו בארץ בשנות ילדותו קירבו אותו לענייני ה"הגנה". בן עשר כבר היה מאותת בכפר. עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה חי אפרים זמן-מה בסערת-נפש: "לו הייתי בגיל צבאי הייתי מתגייס תיכף ומיד". אמר והוסיף: "את ארץ-ישראל נוכל לקנות רק אם ניתן לה את דמנו ונילחם על חירותה". אפרים עודד את האב להתגייס לצבא אך לא קיבלוהו בשל גילו ומצב בריאותו. כשהוכרז על גיוס נשים לצבא הבריטי, ואמו הייתה בין המתגייסות, קיבל עליו הנער



ארגון יד לבנים
סניף ירושלים



עיריית
ירושלים

יחד עם אביו את הדאגה למשק, לאח בן העשר ולאחות בת השלוש - והוא אז בן 14. בזמן שירותה של האם בצבא הניע את האב לעבור לכפר ורבורג למשק גדול יותר הנושא את עצמו. דרש מן האם לשוב הביתה, כי הוא כבר ראוי למלא שם את מקומה: "עכשיו עליך לשוב למשק ואני אלך לנשק. איני רוצה יותר שאמא שלי תגן עלי".

בהשפעת האם שירת תחילה כנוטר כשירות-ניסיון וכעבור תשעה חודשים התגייס לצבא הבריטי. עם יסוד הבריגדה היהודית הצטרף לשורותיה, לחם בחזית אירופה נגד הנאצים, נפגש עם שארית הפליטה, עבר ביניהם וטיפל בהעפלתם.

עם שחרורו חזר מיד לפעולה ב"הגנה": השתתף בעליית אחת-עשרה הנקודות הראשונות לנגב, "הברחת" מעפילים מהאונייה "שבתי לזינסקי" ונתפס על-ידי השלטונות הבריטיים במקום מעפיל ונשלח לקפריסין.

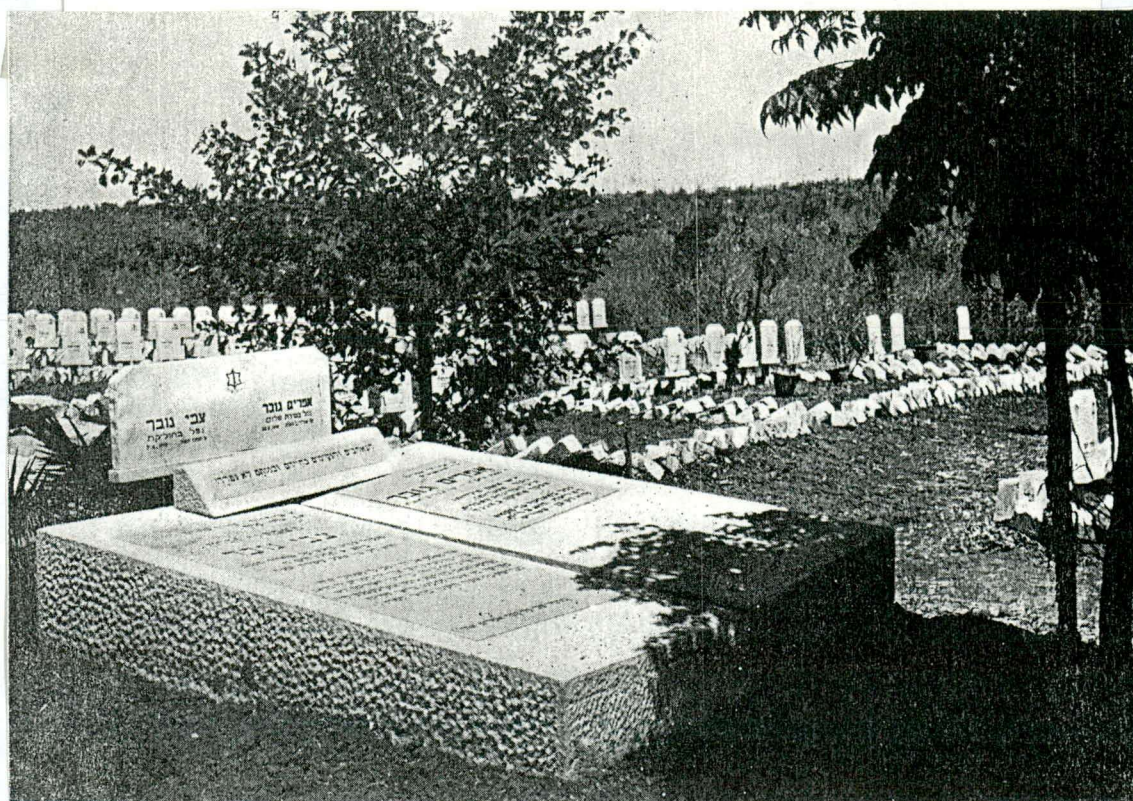
בפרוץ קרבות מלחמת-העצמאות שירת בחטיבת "גבעתי", נתמנה אחראי לאזור בנגב כמפקד מחלקה, היה מפקד כפר אוריה בפרוזדור ירושלים, אחר-כך אחראי לליווי שיירות לנגב, מפקד ניצנים ומפקד טירת שלום. ביום ט"ו באדר ב' תש"ח (26.3.1948), נמנה עם מגיני טירת שלום נגד כנופיות עיראקיות שהתבצרו בכפר קובייבה, נשאר יחידי לחפות על חבריו, לאחר שפקד עליהם לסגת משום שאזלה תחמושתם, נפגע מכדור ונפל. הובא למנוחת-עולמים בבית-הקברות בכפר ורבורג. בדברי ההספד אמרה עליו האם: "לא בזכותנו הוא גדל כה שלם וישר דרך. נפל בחלקנו האושר לגדל אחד היהודים הצעירים, שלא נולדו כמוהם זה דורות רבים. רק עם שובנו ארצה והשתרשותנו בה יכולה היא לחזור ולהצמיח אילנות כאלה, כמו אפרים והדומים לו". אחיו הצעיר צבי נפל כעבור ארבעה חודשים לערך בקרב נגד המצרים ליד חוליקאת.

לזכר שני האחים שנפלו ניתן השם כפר אחים למושב עולים משארית הפליטה שהוקם ליד כפר ורבורג. כתבי האחים פורסמו ב"ספר האחים", שיצא לאור בשנת תש"י.



אפרים גובר

26.3.1948 — 28.11.1927



ל י ד ת ו ש ל א פ ר י ם

אפרים היה הילד הרביעי שנולד לי, והראשון שנשאר בחיים. ברשימותי כתוב על לידתו: „הלידה התחילה בשמונה בבוקר ונגמרה בעשר בלילה. לא הוצאתי במשך כל הזמן הזה אף אנחה מפני, כי כך נדרתי“.

למעשה חדלתי מלזעוק עוד בזמן הלידה הראשונה, שהיתה קשה וממושכת מאד, ואני אז רק בת תשע-עשרה, קטנה ורפת-גוף. היה זה באמצע החורף שנת 1921 — שנה הזכורה היטב לרוסיה כולה — שנת רעב וחורבן אחרי מלחמת-עולם ומלחמת אזרחים. לבית-היולדות הלכתי מתוך מחסור. לא היו גם בו לא הסקה ולא אוכל ליולדות, גם יחסם של האחיות והרופאים היה אדיש וכאילו מתנפר. שמא היו גם הם רעבים?

לא תיארתי לעצמי עד אז, שיכול אדם להתייטר ביסורי גוף כאלה. נורא היה הדבר שאין איש על ידי. המיילדת כלל לא היתה. ניגשת אלי — כנראה מפני שלא הגיע עדיין הזמן להועיל לי במשהו. בדידות זו במוסד הזר הגבירה את הסבל, ולא פסקתי מלזעוק. אז ניגשה אלי סוף-סוף המיילדת ואמרה בחומרה: „מה לכן, ליהודי דיות, שמרעישות אתן את העולם בצעקותיכן? הן על ידך יולדת עוד אשה, לידתה קשה משלך — ואין היא מציקה לאיש“.

רק אז הצצתי אל המיטה הסמוכה, ולראשונה ראיתי שגם שם מתענה בחבלי לידה אשה רוסיה ממשוטי-העם. לא אשכח לעולם את פניה: שחורים כמעט מרוב התאמצות, רטובים מזיעה, עינים בולטות, השניים נתקעו בידה... מאז לא צעקתי עוד. גם אחרי הלידה שכבנו בסמוך. אני, המאושרת, כי ילדתי היפה וטובת המשקל — על אף התנאים הקשים בהם עבר הריוני — שכבה על ידי (אז היו משאירים את התינוקות על יד האמהות, מתוך חוסר הסקה וחשש להתקררות); ילדה של שכנתי מת בזמן הלידה המוקדמת מדי: בעלה הכה אותה, בהיותו שיכור.

כאשר, כעבור ששה שבועות, נשקתי את רגלי הגופה הפעוטה של בתי, שלא עלה בידי לשמור עליה מתלאות אף משך ימים ספורים אלה, — כבר ידעתי בבירור שיסורי לידה אינם קשים כלל, ושמעתה אلد תמיד בשמחה. וכך היה. בראשונה התפעלה מאד המיילדת החביבה שב„הדסה“ על אומץ רוחי, וגם ציינה אותי לדוגמה לפני יולדות אחדות ששכבו באותו חדר. אך כאשר עברו שעות אחרי שעות, ואני נשארתי האחרונה בחדר היולדות — התחילה חרשת

מזכרונות אם

לא הלכנו אל אשר נחרנו —
העפלו לאשר
צנינו.

יצחק למון

לבהי יורשתי — פירורי זכרונות.

שמה כאן משהו שלא כשורה. על שאלותיה בהשתתפות כנה: „הקשה את סובלת?“ הייתי עונה לה בצחוק: „כלל וכלל לא“. כנראה, ניבא לי לבי, שתמיד אשמח על היום שילדתי.

ח ל ב - א ם

והנה, אחרי שכבר יצא לאור העולם אותו אפרים שכל כך ציפו לו, לא האיר לו העולם פנים כל עיקר. עוד בהיותי ב„הדסה“ חששתי שאין לי במה להיניק את ילדי. האחיות הרגיעו אותי באמרו, כי בשובי הביתה אאסוף כוחות ויתווסף לי גם חלב.

בשובי לרחובות לדירתי הקטנה, שהיתה בחצר מבודדת על גבעה נישאה בקצה המושבה, נשאיתי כמנותקת מן העולם כולו. כבישים ודרכים מתקנות לא היו עדיין ברחובות, הגשמים העזים חפרו ערוצים עמוקים וואדיות. היתה ממש סכנת נפשות לרדת מן ההר עם התינוק. לא לשוא קראתי את הסימטא המובילה לדירתי „גולגולתה“. האחות מ„טיפת חלב“, שבאה לבקרני בשובי מבית היולדות, לא הרשתה להוציא את התינוק הרך החוצה כדי ללכת לשקלו במזג אויר כה קשה. היא אמרה: „הוציאי לך מן הראש את המחשבה שלא תוכלי להיניקו. התעקשי — והחלב יבוא!“

עשיתי כעצתה. הילד, שצרח מתחילה כמעט בלי הרף, נשתתק לגמרי כעבור שלושה-ארבעה ימים. גם חדל כמעט לישון. כאשר היו ניגשים אליה, היה פוקח לרגע עינים עייפות, ושוב עצם אותן. ברור היה, שאין זו שינה בריאה, שמת לי לב, שהוא גם ממעט להרטיב את חיתוליו.

הועקנו את הרופא. הוא מצא שכמות החלב שלי — כמוה כאין: הילד סובל רעב מיום היולדו. יש להעבירו להזנה מלאכותית.

הילד הגיב מיד על כך בהרעלת מעיים. פנינו לרופא נודע בתל-אביב והוא קבע, כי מוכרחים לתת לאפרים חלב-אם עד גיל שלושה חדשים, אם רוצים להבטיח את בריאותו לעתיד.

חלב-אם! היה זה בעיני כעין חלב-צפורים. היכן משיגים אותו? הנהגה של „מיניקות“ היה קיים רק בחוץ לארץ. שם היו נשים מדלת-העם מוכרות את חלב ילדיהן לעשירים. דבר זה נשאר קשור בזכרוני עם „מוטקה גנב“. היתכן כאן בארץ לחזור על דברים אלו?

אמנם, בעשירות לא יכולתי להאשים את עצמי: השכר היומי — 17½ גרוש — שמרדכי היה מקבל בעבודתו בפרדס, מנע מאתנו סכנה זו. אך גם לא הקל עלינו למצוא חלב-אם.

לא עמדתי במשבר נפשי זה. הייתי מדולדלת משש שנות ציפייה לאמהות מאושרת וממחלות רבות שעברו עלי במשך תקופה זו. הגעתי לקצה הגבול של כוח סבלי. לא ידעתי יותר לעשות. דבר, חוץ מלבכות.

אז הגיע תורו של מרדכי לדאוג להנקת אפרים. בעצם, שנינו היינו מוכשרים

לעשות זאת כמעט במידה שווה. אך הוא לא איבד את השליטה העצמית וחושו המעשי הבריא הראה לו את הדרך.

הוא טיכס עצה עם הרופא והאחות ויחד החליטו, כי בשעת חירום תנדב כל אם, שתינוקה בריא ומפותח, יניקה אחת ביום לילדי הרעב. בצורה כזו התנדבו שש אמהות לשש ארוחות ביום. אך מסיבות שונות השתנה תמיד הרכבן של המיניקות והיינו נאלצים לחפש בכל פעם אחרת במקומה. וכך הגיע לסוף החדש מספר האמהות של אפרים עד תריסר וחצי.

כשאני שואלת עצמי לפעמים, מנין קיבל אפרים את אופיו הסטואי המובהק, את היכולת לרפז בשעת צרה את כל כוחות הנפש לעמידה איתנה, איפה למד לא לרפות ידים ולהישאר שליו בזמן שכל עצב מתוח כמיתר? אין לי תשובה אחרת, אלא שאביו לימד אותו את כל אלה בימים ההם, כאשר היה יוצא עם התינוק בן השבועיים בגשם שוטף להביאו למקור מחייתו.

ארוך הוא ליל החורף, אך מעולם לא ארך כמו אז. כאשר רק היה מתחיל להאיר השחר, היה מרדכי מכסה את הילד במעיל גשם מעל לעטיפות הרבות, ובהחזיקו אותו כמין ספר תורה היה יוצא עמו למסע היום. היו ימים שהיה שב רק מאוחר בלילה, כי מזג האויר היה קשה ביותר דוקא בימים ההם. אנו גרנו ברחוק מקום, ולא כדאי היה לטלטל את הילד הביתה אחרי כל יניקה. אפרים ינק וישן אצל אחת האמהות, וכעבור שלוש שעות העבירו מרדכי לאם אחרת.

היניקו את אפרים נשים מכל השכבות ומכל העדות שהיו ברחובות. ניתנה לי אז הזדמנות בלתי-מצויה להכיר את טיבן של הבריות במידה שאין למעלה הימנה. כל אשה עמדה לפני כמו שהיא, ללא כיסוי ומסווה: קשה מאד לאם לחסוך מפי בר-בטנה למען ילד אחר, ולא פחות מזה קשה להגיש את השד לילד הזור שלא נשאתו תחת לבה. והעניות שביניהן היו הרגישות לסבל זולתן.

אם אחת לא אשכח לעולם — את רינה הספרדיה. היא היתה בין ששת המתנדבות הראשונות. כאשר באתי אליה בפעם הראשונה, פקפקתי אם מותר לה להיניק ילד, אפילו שלה עצמה — כה צנומה וחיוורת היתה. התלבטנו בשאלה קשה: אף אחת לא הסכימה לתת לילד יניקה ראשונה — בשש בבוקר, ואחרונה — בעשר בלילה, כי שעות אלה חשובות לאשה המיניקה למנוחתה היא. מיד החליטה רינה שהיא תתן את שתי היניקות האלה. היה מרדכי סוחב את אפרים לאשה צדקנית זו, שגם היא גרה בסמטה נידחת במרחק רב מדירתנו.

פעם ירד גשם זלעפות. ישבתי עד מאוחר וחכיתי מתי סוף-סוף ישוב האב עם התינוק? הם חזרו סמוך לחצות. לא נשאר לנו הרבה זמן לישון, כי עוד טרם שחר יצטרך האב לצאת חזרה עם התינוק. שכבתי ללא שינה, הקשבתי לסערה בחוץ וחשבתי: מאין יבוא עוזי? גם התינוק לא פסק מלבכות מרה. והנה, בשעה חמש לפנות בוקר, דרך החלון עוד נראים הכוכבים, נשמע קול דפיקה בדלת. על המפתן עמדה אשה עטופה מעיל גשם ובמגפים גדולים. גם רינה לא יכלה להרדם כל אותו הלילה, בחשבה איך יסחבו שוב את התינוק במזג אויר זה, והיא החליטה להקדימו. כאשר ישבה על הכסא והיניקה את בני, ראיתי במו עיני הילת זוהר סביב ראשה.

כל רחובות היתה כמרקחה. כולם ריחמו על התינוק, הנידון ל"אכילת ימים" בגיל כה רך, ועל אמו שהיתה כל היום ממררת בבכי כעל מת. ואם יצאתי לרחוב, היו האנשים נדים לי. באחד הימים ניגשה אלי ברחוב אשה קטנת-קומה בלתי-מופרת לי, שכרסה בין שיניה, ופנתה אלי בדמעות בעיניה:

"לבי נקרע בי, כאשר אני רואה את בעלך כשהוא מחזר עם התינוק על הפתחים. לילדי תמיד היה חלב-אם בשפע. אם אלו הפעם בשלום, איניק גם את ילדך".

וכך היה. חמדה ילדה את ילדתה השלישית, ובסוף השבוע שאחרי הלידה, העבירה אותי אליה יחד עם אפרים. מעולם לא פגשתי אדם בעל דוח נדיבה כמו חמדה זאת. שמא תחשבו: היה לה עודף? בעלה היה פועל חקלאי, ובזמן שהוא עברה עליו תקופה ממושכת של חוסר עבודה. הם התגוררו עם שלושת ילדיהם בקומה עליונה של איזה צריף ישן ומשונה בעל שתי קומות. כל פעם שטיפסתי על סולם העץ המתנדנד, חששתי פן הוא נשבר תחת. ואמנם, כעבור זמן לא רב פקדה המועצה על הדיירים לעזוב את הבית מחשש מפולת, והרסה אותו עד היסוד.

אך טוב וחם היה לנו בבית העניי בחסותה של חמדה. זרם חיים זרם משדה המבורך לא רק לאפרים בלבד. כעבור חודשיים יצאנו ממנה שנינו בריאים ומוכנים למלחמת החיים.

רק דבר אחד לא יכולתי לשכוח זמן רב: בחדשי היניקה צחק הילד רק לחמדה. את פניה הכיר לפני הכל, והיה כולו מתחייך בגשתה אליו. לה שמר את ראשית אהבתו. קנאה עזה כזו לא הרגשתי מעולם.

בהיותו בן שנה היה נחמד בשכלו ובמראהו.

כל כך השתוקקתי לקנות לאפרים זוג נעלים ליום השנה, נעלים קטנות ראשונות אלו, עליהם חולמת כל אם צעירה! הייתי מקמצת פרוטה לפרוטה למטרה זו מתקציבנו הדל. ובכל זאת ויתרתי על הנעלים, כדי לצלם את אפרים. הזמנתי שני תריסרים תמונות ושלחתי במתנה לכל אם ואם, ולו היניקה את אפרים רק פעם אחת. בצד השני של התמונה היתה כתובה תודתנו החמה והזמנה לבוא לחוג אתנו את יום הולדתו הראשון של אפרים. היה זה כינוס מיוחד במינו.

ואת הנעלים הראשונות תפרתי לו במו ידי מכובע-לבד ישן.

ה מ ק ד י ם

הכל התחיל אפרים במוקדם: המציאות גרמה לכך.

אנו התחלנו בעת ובעונה אחת: הקמת המשפחה, השתרשות בחקלאות ובנין משק עצמאי. לא קיבלנו שום דבר בנדוניה או בירושה, שנים רבות נאבקנו קשה עם המצוקה, וילדינו היו בעוזרינו. נתנו להם רק את ההכרחי, והם השיבו לנו על כל דבר כפל-כפליים.

אפרים נרתם בעבודה משחר ילדותו, אך לגמרי לא היה ילד רציני וכבד-ראש. להיפך, אף כי הלימודים בבית-הספר והעבודה במשק היו סוחטים ממנו. לכאורה את כל מרצו, — היה תמיד מוצא את השעה הדרושה לו למשחקים בחברה עליזה, ותמיד היה בראש המשחקים. מקטנותו בקי היה בכל מיני ספורט. איני יודעת אפילו מאין באה לו נטייה זאת, כי להורים עצמם לא היה כל שיג ושיח בעניני תרבות הגוף. גם לעניני ה"הגנה" נכנס אפרים כמו מלידה ומבטן. ומה פלא — ילדינו גדלו לקול שריקות הכדורים.

ההיה פעם שקט בארצנו? במאורעות תרפ"ט, כאשר הגיע לרחובות האוטו עם פליטי באר-טוביה החרבה, היה אפרים בן שנה וחצי, אחותיו אז בזרועותי. לקול הבכיות והיללות, שפרצו לאורך כל הרחוב — הודעו התינוק ונלחץ אלי בבכי נואש. משנת 1936 התפשטו המאורעות בארץ כולה. התקפות קשות היו גם על סביבתנו, נהרגו אנשים קרובים ובקרבת מקום. ביומנו של אפרים אנו קוראים מה רושם עשה עליו רצח משפחת דומניץ, ביניהם נרצח גם חברו לכיתה. הילדים שיחקו רק בקרבות ובמלחמות, אספו תרמילי כדורים וניהלו צבאות. לא היה אדם מכובד יותר מ"גפיר". אפרים קיבל את השלטון על צבי וחבריו, עשה להם רובים מעץ ואפילו כובעים מנייר, והיה שולח אותם לשמור בעמדות. זוכרת אני כמה חיפשתי את צבי ביום שרב קשה — וצבי אז בן ארבע. מן הבוקר הילד איננו. לעת צהריים מצאתיו, כל עוד נפשו בו, בעמדה שבקצה הכפר. אפרים פקד עליו לשמור שם, עד שישלח משמר להחליפו — ושכח כל העניין. הפעוט עמד על המשמר בדחילו ורחימו עם רובה העץ שלו ועם קובע נייר משונה, עייף וצמא, וחיכה עד בוש. כל ההשתדלויות שלי לא הועילו: הוא לא הסכים לזוז מן המקום, עד שלא בא ה"מפקד" עצמו לשחררו.

באותו חורף הרבו הילדים לטפס על בריכת המים. לפי השמועות, התארגנה שם קבוצה לאיתות. אפרים היה רק בן עשר, קטן-קומה ורזה. הוא עוד לא החלים כל הצורך מדלקת-ריאות קשה, שחלה בה בהיותו בן שבע, ושהשאירה אחריה למשך שנים אחדות נטייה להתקררות. אסרתי עליו בהחלט לעלות על הבריכה בימי רוחות חזקים, אך ללא הועיל. הוא המשיך בשלו — עד שבא ביום אחד משולחן מרוב אושר והודיע שתאווזיק הגפיר מצא אותו מוכשר לאותת בשורות טובות, יחד עם שני הבנים הבוגרים של הכפר. לא שמתי לב לדבריו. אך כעבור זמן-מה נכנס אלינו בשעה מאוחרת של ליל חורף מפקד הכפר ושאל לאפרים. ההוא, כמובן, ישן מזמן. המפקד היה נבון וביקש ממני להעיר את הילד: בכפר נתעכבו לעת לילה שני חברים מן הקבוצה הסמוכה ולא היתה יכולת לתת להם „לווי" כדי שיוכלו להגיע בשלום לביתם. הכרחי היה לאותת למשפחותיהם, אך בכפר למדו איתות רק שני הבנים הבוגרים, ואפרים שנספח אליהם מתוך סקרנות, הצליח ללמוד כהלכה. שני הבנים הוצאו באותו לילה מן הכפר לאיזה אימונים. לא היתה כל ברירה מאשר להעלות את אפרים על הבריכה שינסה לאותת.

היה לילה קר ואפל, עטפתי היטב את הילד, שעוד לא התפקח מן התרדמה. כעבור שעה הביאו המפקד בחזרה, צבט את לחיו והבטיח לשלוח למחרת סוכריות. אפרים מסר את הידיעה הדרושה וקיבל תשובה.

הפשטתי מאפרים את הבגדים הרבים ורציתי לקחתו על הידים ולהשכיבו במיטה, כמו שעשיתי, כאשר היה עוד קטן. אך הוא סירב והלך בעצמו לשכב. כאשר כבר שכב במיטה, ואני תחבתי את השמיכה מתחתיו מכל צדדיו, שייחם לו, גמגם בפה מלא שוקולד: „רואה את כמה איתות דבר חשוב הוא! ואצלך הכל שטויות!"

כ ל ב נ ו „ נ ו ג ה "

מקטנותו אהב אפרים כלבים, וצבי — חתולים. לא פסקו המלחמות ביני ובין הבנים בגלל כל מיני מעדנים, שבהם האכילו את אהוביהם. מדי פעם בפעם היה מופיע באופק כלב חדש, שהוא כבר „גזעי אמיתי". אפרים היה תמיד מוכיח אותי על חוסר אהבה לבעלי-חיים ומשתדל להסביר לי בפרוטרוט, מה טובה תצמח למשק חקלאי שכלבים נובחים בו מכל עבריו.

תמיד היתה קנאה בין אפרים ובין חיים חברו — „קנאת כלבים". את הגור השחור שקיבל מאיזה מקום, כינה בשם „נוגה" — על שם כלבו של חיים. אפרים לא חדל לשבח בפני את יופיו ושכלו של הכלב, שאני עצמי לא חיבבתי אותו משום מה. לא שיערתי אז, מה מקום עלול לתפוש בלבי „נוגה" זה וכמה אתאבל על מותו הטראגי.

קשים היו לאפרים ימי הנוטרות. קשה לשרת בתוך הכפר גופו בתפקיד של „בטלן". קשה לשבת בחדר נשק אפל שעות על גבי שעות מבלי יכולת לזוז משם —

בו בזמן שכל החברים עובדים בשדה עבודה בריאה ופוריה; בו בזמן שההורים כורעים תחת נטל העבודה במשק.

פעם הלכתי למחלבה עם שני כדי חלב כבדים. אפרים עמד בפתח חדר הנשק שנמצא גם הוא בבנין המחלבה. כאשר ראה אותי מרחוק, אץ לקראתי לעזור לי. אך באמצע הדרך נזכר בדבר-מה — ושב במרוצה על עקבותיו: הוא שכח בחפזו לנעול את הדלת במפתח וחדר הנשק נשאר פתוח. עד שסגר, כבר הגעתי אליו. החלפנו מבט המלא הבנה הדדית. מי כמוני ידע איך נקרע לב אדם בין שתי חובות מנוגדות!

באותם הימים גידל את „נוגה", היה מאלף אותו, לוקח אותו לחדר הנוטרים, והיה לו הכלב לידיד שהקל עליו את בדידותו. אפרים, שהיה — ככל הנערים בגיל זה — סולד מהשתפכות נפש וקירבה יתירה, היה מוציא על הכלב את כל הרוך החיבה שבלבו.

ביום גשם עז חלתה אצלנו פרה. היה יום ששי אחרי הצהריים. אפרים נסע בעגלה לבאר-טוביה להביא משם את רופא הבהמות. עם ערב הוביל אותו חזרה. קר מאד היה בחוץ, נשבה רוח עזה. נוסף לזה היה אפרים מקורר. הכרחתו אותו ללבוש, שלא כדרכו, מעיל על גבי מעיל וכובע חם. את „נוגה" אהבו הושיב, כרגיל, בעגלה אתו.

בחזרה בושש לבוא. ישבנו ליד שולחן השבת וציפינו לו זמן רב לארוחת הערב. דאגנו, לא יכולנו למצוא הסבר לאיחורו. וכאשר לבסוף נפתחה הדלת ברעש, כבר רציתי להתחיל לגזוף בו. אפרים פלט בנשימה מקוטעת: — אמא, את רואה אותי חי? הגידי תודה לאל! — וסיפר בשטף איך התנגש על הכביש בליל הגשם עם אוטו צבאי, שנסע במהירות שגעונית. העגלה נתרסקה כליל, הסוס ברח מבוהל, ואפרים בקושי מצא אותו בחושך. „ונוגה איננו! חיפשתי, צפצפתי — איננו!" כך גמר את סיפורו נרגש כולו מעוצם האבידה. על עצמו לא סיפר כלל. אחר כך התברר, כי הועף, למזל, הצידה, ונפל לתעלה שליד הכביש המלאה מי גשם. הבגדים הרבים, שהיה לבוש בהם, הצילו את חייו.

רחצתי, השקיתי ושכב במיטה עם בקבוק חם לרגלים. לא פשטתי את בגדי כל אותו הלילה. כל רגע ניגשתי למיטתו להקשיב לנשימתו. חששתי פן נחבל קשה ויכול להיות ועזוע מוח.

עוד לפני שהאיר הבוקר התעורר ויצא יחד עם אביו ועם שכן לאסוף את שרידי העגלה המרוסקת. שוב הסתובב אפרים בין בנייני המחנה הצבאי שעל ידו היתה ההתנגשות, צפצף וקרא ל„נוגה" — „ונוגה" בא. כנראה נבהל הכלב מן המאורע והסתתר באיזה חור.

כאשר באו כולם הביתה בשלום, לא ידעתי מי מאושר יותר: הכלב או בעליו? הכלב נבח בקול שמחה, הסתובב והתרפק על כולנו. חסרה לו רק לשון-אדם להביע את רגשותיו. מאז התחלתי להתחרות עם אפרים באהבה ותשומת לב ל„נוגה", עכשיו התחלתי להבין גם אני מה נעים לחסוך מפי דבר-מה טוב למען הכלב.

כעבור זמן מועט הופיעה באמת חברה אחת ושאלה אותי בפקפוק: למי יהיה המצנח?

— וכי מה לך ולו?

— הוא נפל על יד חצרי.

— מי הפריע לך לקחת אותו?

החברה הלכה ריקם, ואני התחלתי לחשוב מה לעשות במציאה. אמרתי לאפרים: „לך ומסור אותו לשדה התעופה, אולי יתקנו אותו או ישתמשו בחלק ממנו“. אך כאן התערב גורם שלישי, בלתי צפוי לגמרי: צבי. הוא אינו מסכים לוותר בשום פנים ואופן על הרקיטה, ולא בגלל הבד. הוא נלהב לרעיון שמן השמים נשלח לו אוצר בלום של מגניים — זה החומר הפלאי, ההופך לילה ליום. הוא לא העז לחלום אף פעם שיוכה ברכוש כזה, הלא זו מתנת אלוהים! בקיצור, הוא לא ישיב למלך אנגליה אבידה שהוא הפקיר. צבי ממש נאבק על האוצר, וגם אפרים עבר לצדו. הפעם נוצחתי. מאז נעשה צבי לבעל רכוש. המגניים היה טמון אצלו באיזה חור נסתר מעין כל. בכל חגיגה בכפר או במשפחה, או בבוא אלינו אורח, היה מכין אותה הפתעה: מוציא את האורח החוצה בלילה ומדליק חתיכת מגניים. הרשם אף פעם לא הכזיב, ומה היה על הבד? רבות חשבתי כיצד למצוא לו שימוש מתאים. הן לא ייתכן שישאר אצלי אחרי שחברות חמדו בו! לבסוף החלטתי לתפור ממנו שתי שמלות ולרקום אותן יפה. את השמלות שלחתי לשתי חיילות, חברותי לשעבר בצבא. לדעתן, היו הן ראויות כחיילות לאותות הצטיינות. שלחתי אותות אלה לפחות בשמי הפרטי. ועל המעשה במציאת הרקיטה עם כל הקשור בה כתב צבי עתון היתולי, כי כשרונו הטובה עליו — והקריא בשעת כושר בגושף הכפר, להנאת כל המסובים.

א פ ר י ש ב !

גדול כוחה של מולדת. הילדים גם בצאתם את כפר-בילו נשאו בלבם רגש חם לזכרונות ילדותם. גם הגורל עצמו כאילו כיון לכך, שאפרים יעבור את כפר-בילו גם בדרכו האחרונה — בדרך לקבורה. צבי עורר את לבי לכך, והרגשתי, שהיה לו הדבר לנחמה. צבי לא חדל מלהתגעגע לביתנו הקודם, לעצים שנטענו בכפר-בילו, ל„הרי חבצלת“, שהיה יוצא ללקוט בהם כלניות שנה-שנה, ובעיקר, לביתה של רחל. אם תשאלו במשפחתנו: „מי זו רחל?“ — יתלו בכם עינים תמהות, וכי מה היינו בלעדיה? עמוק-עמוק נסתבכו השרשים אלו באלו, מי יפריד עכשיו ביניהם? אך בבית אחת גדלה רחל מידידה טובה וותיקה לבעלת ברית.

בימים הקשים ביותר, שעברו עלי, כאשר נדהמתי בעצמי מאותו כוח, שהכריח אותי לצאת את ביתי אל הבלתי נודע, לשירות בצבא; כאשר האלם הכבד ששרר סביבי היה לביטוי רב-הבעה של אותו דיון לגנאי, שהציבור דן אותי כאם — באה אלי רחל ואמרה בטון תובע ומוחלט:

— רבקה, את הולכת? את חייבת לתת לי חלק.

אלו היו המלים האנושיות הראשונות, שהגיעו לאזני. הבנתי אותה בהחלט — והיא קיבלה את חלקה.

באותם הימים ביקר בחצרנו קצין אנגלי גבוה. הכלב שלנו מצא חן בעיניו. למחרת אחרי ביקורו בא אלינו סרסור להציע שנמכור את „נוגה“ לקצין. סירבתי. הסרסור אמר שהקצין מוכן לשלם מחיר רב. — תגיד לו שיש לנו פרה למכירה, אם הוא רוצה בה, אך הכלב הזה הוא כבן למשפחתנו, אין מוכרים בנים.

בצאת אפרים לצבא — הדבר היחיד שביקש ממני היה: לשמור על „נוגה“. דבר זה לא עלה ביד, אף כי עשיתי כמיטב יכולתי. למדתי אפילו להוציא את הקרציות מאזניו — דבר שהיה מעורר בי תועבה כאשר ראיתי איך הילדים עשו זאת. באותו בוקר התרתיו מן השרשרת, כרגיל, לפני שהלכתי לחלוב. בכל בוקר היו מתירים אותו לשעה קלה, שיהנה קצת מן החופש. כלל לא ידעתי שאמש-תלו בכפר מודעה כי במשך יומיים אסור להתיר את הכלבים, מפני שבמקומות רבים הונח בשר מורעל נגד שועלים.

ו„נוגה“ הורעל.

ה מ צ נ ח

כפרנו מוקף מכל עבר מחנות-צבא שונים. גם שדה-תעופה ובית-ספר לטייסיים וצנחנים נמצא ביניהם. על כן לא היה פוסק טרטור האוירונים מעל ראשינו כל ימות המלחמה.

בלילות נדלקו בשמים כוכבי-שביט מפוארים. הם היו תלויים זמן רב במרומים והאירו את הסביבה באור יום.

מצנחים מיוחדים החזיקו את הרקיטות כל זמן שדלקו, אך אז עוד לא ידענו את הסוד הזה. והנה בבוקר אחד פשטה בכפר שמועה, כי אוירון הפיל בחצרו של אחד החברים פצצה שלא נתפוצצה. כולם פחדו לגשת. מיד פנו לחדר הנוטרים למצוא שם את באי-כוחם של השלטונות — ומצאו את אפרים.

לנער בן השש-עשרה חסרה כל ידיעה כיצד לנהוג במקרה זה. גם לחברים שנמצאו במקום חסרו ידיעות אלה. במקום לשחרר את השטח המסוכן מאנשים ולשלוח רץ לשדה התעופה הסמוך להבהיל משם מומחה לפירוק פצצות, — הלך אפרים ישר למקום והרים במו ידיו את הגוש.

היתה זו רקיטה שלא נדלקה. המצנח לא נפתח משום מה, והיא נפלה. היו בה כמה קילוגרמים של מגניים — חומר הדולק באור מסנוור. קהל של חברים וילדים עמד במרחק נכבד והסתכל בסקרנות במעשיו של אפרים. אך כאשר לחץ על איזה כפתור ופתאום נפתח מצנח עצום — כמה וכמה מטרים של בד עדין ומשובח, שלא ראינו כמותו כל שנות המלחמה, — עורר הדבר משהו יותר מסקרנות פשוטה.

אפרים לקח את כל הכבודה והלך אתה הביתה, כמנצח. אני נדהמתי לשמע סיפורו, ממש רציתי להכותו! היתכן בורות שכזו! אך הוא עצמו שמח מאד לכך שעלה בידו לא להראות סימני פחד לפני הקהל, והעיקר, על שחוצפתו הצליחה. בהומור רב סיפר לנו על שתי שכנות שכבר הספיקו להחליף ביניהן דברים, לחצר של מי מהן נפלה הרקיטה...

שלושת ילדי אכלו ארוחת צהריים בביתה, והיו פונים אליה בכל צרותיהם. דבר זה ארך שנה, עד שהגיע זמן העברתנו לכפר-ורבורג. אינני משערת לי, אם קרה עוד למישהו להתחיל במשק במושב, כאשר אשתו נמצאת בצבא. זה לא קל. אפרים הבן העמיס את עיקר העול על כתפיו. הוא עלה לכפר-ורבורג כחלוץ, לבדו. אתו העביר רק את בעלי-החיים — הפרות והעופות. אפרים עצמו חלב את הפרות וטיפל בהן. מרדכי עם הילדים נשארו עוד בכפר-בילו. עליו היה לפרק ולהעביר בנייני משק ולגמור עוד ענינים רבים.

פתאום פרצה מגפת חצבת בכפר וילדים רבים חלו. חלו גם ילדי וילדי רחל. ליתר נוחות העבירה רחל את צבי וחייהלה אליה (אצלה חלו בבת אחת כל ארבעת ילדיה) וסידרה בית-חולים ממש.

באתי לחופשה חיילית קצרה — ושבעתי רוב נחת. בשובי חזרה, כתבתי לאפרים לכפר-ורבורג, שלא יבוא לבקר בכפר-בילו מחשש התדבקות.

אך אמנם אפרים כבר נדבק. הוא הביא את המחלה אתו, ונאבק אתה בגבורה. הוא המשיך לבוסס בביצה במגפיו הכבדים עם החלב למחלבה ולהכין את המשק החדש לקראת בוא המשפחה כולה. עד שפתאום פגש אותו אחד השכנים, כשפניו אדומים באדום משונה ועיניו מוצפות דם. השכן מישש אותו ונוכח, שהנער קודח בחום גבוה. מיד הסיעו אותו... לאן? כמובן, לרחל!

למחרת התחננתי אצל הקצינה לתת לי אפשרות לגשת לשעה להציץ בילדי. באתי וראיתי עוד מיטה נוספת לששת הקדמות: אפרים שוכב ופניו לוהטים כאש על הכר הלבן. לבי נפל בקרבי. את אפרים לא יכולתי לראות חולה. הן הוא תמיד היה לי למשענת נפשית היחידה. אני כרעתי לפניו והסתרתי את פני בשמיכתו. ואפרים אמר לי בקולו החביב והאבהי: „אמא, אל תעשי פאניקה. יש סכנה שאני אשאר בחיים“.

*

אין חיכיתי לאפרים לשובו מן הצבא! איך חלמתי עליו! איך תיארתי לי את הרגע בו תיפתח הדלת והוא יבוא. לא חדלתי מלשיר את השיר של סימונוב: „את חכי לי“. ולמרות זה — הוא הגיע באופן בלתי צפוי.

בגלל המאורעות בארץ החישו את החזרת הבריגדה. הטלגרמה לא הגיעה, כנראה, בגלל שיבושי הדואר בזמן ההוא. חיכינו לאפרים, לפי מכתבו האחרון, בעוד שבוע ימים. הוא בא לתחנת הרכבת ברחובות, איש לא יצא לקראתו. עד האוטובוס לכפר-ורבורג נשארו שלוש שעות. הוא לא העיז להזמין טקסי, כי היה תמיד זהיר בהוצאות. איכר מלידה ומבטן. הוא זכר עוד יפה את ימי המחסור בביתנו, וידע מה מחיר עלה לנו כל הישג קטן במשק.

הוא החליט לגשת לרחל ולחכות אצלה עד שעת האוטובוס. רחל בראותה אותו כמעט יצאה מדעתה. אבל אחרי הרגעים הראשונים של שמחת הפגישה הבינה, שהוא בא אליה ישר מן הרכבת ומחכה לאוטו, כדי לנסוע לביתו. אז אמרה: „הכינדז? בגלל אוטו תחכה כאן? ואני אקביל את פניך לפני אמך?“ — מיד הוזמן בטלפון טקסי וכל המשפחה — ששתם — נסעו עם אפרים. פתאום שמעתי איזו תכונה על יד השער. צבי הציץ בחלון וצעק בקול בלהות: „אפרים בא!“

יותר אינני זוכרת ברור שום דבר. משהו הסתובב לפני או רקד. לא, זאת ילדתי צווחה והשתדלה להידחק קדימה. ואותה דחפו בחזרה. ופתאום הוא הופיע בשדה-הראייה שלי, כולו קורן באור שקט, כשמש ברה. הה, איך אפשר לספר זאת? איך יספר מי שהיה עיוור שנתיים, מה הרגיש אחרי שהחזירו לו את אור עיניו?

על השולחן הופיעו, כמו מאלהין, עוגות ויין, נמוגו כוסות. לכל זה דאג זאב, בעלה של רחל. לא יכולתי להגיש את הכוס אל שפתי, שיני נקשו זו בזו. אז הרימה עלי רחל את קולה: „אם לא תשתי, לא תשתכרי היום, לא תצאי לרקד ברחוב — מה את שווה?“

דבריה השיבו לי את ההכרה. הרימותי את כוסי וברכתי: „אפרימקה בני! שתהיה לנו פה, מה שהיית לנו שם“.

גם בדרכו האחרונה עבר את כפר-בילו.

ז ו ג נ ע ל י ם

על דבר אחד היתה תמיד גאוותי: מעולם לא נהנינו מרכוש צבאי מוברח או גנוב. מושג זה שהשלטון הוא אויבנו ומצוה היא לחסר ממנו ולסובבו בכחש — הובא מן הגלות. ההשקפה הנכבדה הזו עלתה ותעלה לנו תמיד ביוקר. הן בנפש בנינו אנחנו מתחייבים כאן.

אפרים שב הביתה בדיוק בשבת השחורה, בה שלחו את מנהיגינו ללטרון. אז כבר החריפו ביותר יחסינו עם אנגליה. המחנה הצבאי, הגובל עם כפרנו, שהיה פתוח תמיד למגינת לבנו, גודר בגדר תיל והונחו בו מוקשים עם שלטים מאיימים. בעיקר שוננו פני החיילים, הם חדלו מלחייך, הופעתם בכפר לא בישרה טובות.

בביתנו הורגלו הילדים מקטנותם לראות בכל חייל מצבאות הברית את ידידם ומגינם. היו לילדי כבר ידידים רבים בקצווי עולם שונים: אנגליה, אוסטרליה, ניר-זילנד והודו. קשה היה לשנות מן המנהג ולאץ את עצמי להשיב שלום בקרירות, לא להגיש כוס תה לנער אנגלי, הבא הנה ממרחקים בשליחות עמו.

הפעם בא סניטאר צבאי לבדוק את החצרות בקשר עם מחלת המלריה. קראתי לאפרים, שדיבר אנגלית שוטפת. שניהם התהלכו בחצר לבדוק אם אין שלוליות. הלכתי אחריהם ומבלי משים הסתכלתי ברגליהם. אפרים, שהיה רגיל מנערותו לנעלים צבאיות כבדות, היה מחתל את רגליו גם בזמן עבודתו במשק. לפי אותה דוגמה שהורגל אליה בהיותו בצבא, בדיוק כמו שעשה זאת גם החייל הבריטי. מתוך הרגל צעדו שניהם בקצב, כבמסדר צבאי, בשני זוגות. רגליהם הדומות.

גם החייל שם לב לכך והסתכל בסקרנות על דגליו של אפרים.

— מה הנך מסתכל כל כך? — שאל אפרים.

— הנעלים שלך מופרות לי כאילו — ענה החייל בחיוך ארסי, ברמזו על כך, שרכוש הנגנב בצבא נמכר ליהודים.

— נעלים אלה קיבלתי מאת מלך בעבור שירותי בצבאותיו. אותם נעלתי גם בהיותי בחזית איטליה. שמא מוצא אתה כי השכר שקיבלתי רב מדי?

— לא, לא — גמגם החייל המבווש, — No not too much.
אני ואפרים צחקנו בלב קל.

ינואר 1948 *

— בני אפרים איננו בבית. מן היום הראשון של הכרות המדינה, כמעט מן הרגע הראשון, כאשר ישבנו כולנו בלב נפעם ליד הראדיה, היו כבר חפציו ארוזים. הוא היה במשך ששה שבועות מפקדו של כפר אוריה הנידח ועכשיו הוא מלווה את השיירות לנגב. שלוש פעמים בשבוע הוא בא אתה עד כפרנו וממתין כאן שעות אחדות, עד שהיא שבה מתל-אביב. הוא נכנס הביתה באותו מעיל צבאי, שלבש לפני ארבע שנים, עמוס נשק למכביר, כמין שודדי-ער. וזה גורם, כמובן, לקטנים שמחה רבה, והילד, עולה סוריה, המתחנך בביתנו, מקנא בו מאד. אך אני יודעת שאין אוטומובילים משוריינים במידה מספקת, ובני ושאר המלווים נוסעים בגי"פ פתוח לגמרי דרך כפר פלוג'ה הארוך — ישמרם האל, הלא דור של צדיקים הם! ובין הכותרות השחורות, המשחירות לנו יום את אור השמש, ישנם כבר כמה וכמה שמות. שאינם בשבילנו שמות גרידא — אלא דם חם וקולח, שהיה לנו כסם המוות, לולא היה לעמנו סס-חיים. הנה יורם בן ירושלים, חברו של בני הצעיר, יפה ובהיר, בעל עינים כחולות השמים, בן יחיד לאמו — והוא רק בן 17. גם לבית הקברות הקטן והצעיר של כפרנו נוסף קבר רענן של חבר יקר ומועיל. כאלה הם חבלי המשיח. ועוד: הרי כל זה פירושו — עבודה. כל האברים דרוכים, השרירים מאומצים, כל רגע יקר מפה, וכל אחד משתדל להוציא מתוך-תוכו את מיטב מרצו, שכלו וכשרונו, שנוכל לעמוד איתן. שלא ניכשל, חלילה!

3 באפריל 1948

ביאטריס יקרה!

היום קיבלנו את מכתבך עבור אפרים. פתחתי את המעטפה וקראתי. אחר כך פתחתי את מגירתו של אפרים וצרפתי את מכתבך לשאר מכתביו הקודמים שהיו מסודרים בחבילה. עתה ישבתי לענות לך, כי אפרים עצמו לא יוכל לעשות זאת עוד. זה שבוע ימים עבר מוזמן שהבאנו לקבורה את בננו האהוב, את עיקר תקוותינו לעתיד. אין אנו יחידים, שנתנסו בהבאת קרבן כה קשה. מיטב דמנו הצעיר ניגר כמים; מיטב הבנים שגולדו במולדת עומדים במערכה על כבודנו ועל עצם קיומנו הלאומי והאנושי. למרות כל זה נודעו רבים במותו של אפרים. אין אנו זוקפים זאת על חשבוננו, לא בזכותנו הוא גדל כה שלם וישר-דרך. נפל בחלקנו האושר לגדל אחד היהודים הצעירים, שלא גולדו כמותם זה דורות רבים. רק עם שובנו ארצה והשתרשותנו בה, יכולה היא לחזור ולהצמיח אילנות כאלה; כמו אפרים והדומים לו. פקודה מפורשת היא מאת הצבא הלאומי שלנו לקבור את קדושינו במקום נפילתם ולהודיע להוריהם רק כחום הכל. כך נוהגים תמיד במלחמה, כדי שלא תפול

בן י. * נדפס ב"דבר הפועלת". ידועים שם קרוב דוגמתו של אפרים, ויש להם חשיבות רבה.

286

רוחם של החיילים בראותם את צער ההורים השפולים. אך למעננו נעשה דבר, שלא עשו לאנשים רבי-זכויות בארץ זו. במשך שני מעת לעת טלטלו את גופתו הקרה של אפרים בדרך מסופנת, דרך מחסומים ומוקשים. מחלקתו שוחררה, כדי ללוות את מפקדם לדרכו האחרונה. ועל קברו הם הריעו לכבודו בדברים של ממש בימינו אלה — באש כדורים.

חיילי-חבריו סיפרו לנו, שאחרי התקפה של ערבים על הכפר הקטן סירת-שלום, יצא אפרים בראש מחלקתו לשתק עמדות מבוצרות של האויב. הקרב היה קשה ונמשך $3\frac{1}{2}$ שעות. בחורינו עשו שמות בשורות הערבים. אך לא הספיקה להם התחמושת. אפרים פקד על כולם לסגת, הוא קיבל עליו יחידי לחפות על המחלקה. וכך יצאו כולם מתחום האש, איש לא נפגע, הוא היחידי נפל בקרב הזה.

אנו עוצרים בעד הדמעות. ידענו, מה הסכנות הצפויות בדרך, בה הולכים הבנים. הן ביסוד חינוכם הנחנך, שאם כל חטאת היא החולשה.

אך הלב אינו משלים עם העובדה, שהוא איננו עוד, ולא השאיר אחריו דבר, חוץ מאגדה יפה: היה היה אפרים.

אחרי שלוינו אותו לבית העולם של כפרנו הצעיר, נכנס בננו צבי לגינה שליד הבית, שם גדל עץ איזודרכת רחב-הענפים, האהוב כל כך על אפרים, והתחיל לעדור ולנכש, עד שהכין ככר די גדולה. שם נטע שיחי שושנים ופרחים למיניהם, נעמיד ספסלים, תהיה פינה נאה, לשם יבוא הנזיר הכפרי לשבת בצל האיזודרכת, לשמוע תקליטים אהובים על אפרים, לשיר ולחלום חלומות על החיים ועל "משהו נשגב מן החיים". כי אפרים היה הבחור, שנועד לכל מעשה גבורה, ולו גם יחידי, אך כעת אינו יחיד. כולם, כולם הולכים, כי אין לנו דרך אחרת.

אתמול ביום השבעה שוב ביקרנו על קברו, כדי לנטוע גם שם איזודרכת, שתזכיר לו את קרבת הבית. כבר הזמנו לוח למצבה, אבן פשוטה, עליה חרות:

אפרים גובר

אי-משק מילדותו,

נוטר מנערותו,

חייל הבריגדה העברית,

מפקד מחלקה ב"הגנה"

נפל בקרב ביום ט"ו לחודש אדר ב' ה'תש"ח

בן עשרים בנפלו.

עכשיו יוצא צבי את המשק למלא את מקום אפרים, כי המאבק נמשך ואין מפקירים עמדות.

כתבתי לך כל אלה, כי ידעת, שאפרים יקר גם לך, ואת גאה בו. הוא החשיב מאד את הקשר הזה עם הדור הצעיר של קרובינו באמריקה. הוא שאף להתראות אתכם בזמן מן הזמנים וקיווה שיצליח למשוך אתכם לקחת חלק בעבודת הבנין הגדולה, בהקמת מולדת לעם גולה.

אל תתני לקשר הזה להתרופף ולהינתק לגמרי. למדי את השפה העברית, כדי שתוכלי להשתתף ולחנך את ילדיך, כאשר יולדו לך, להיות שותפים במפעל הגדול. באהבה רבה

דודתך רבקה

ב ח י י ה ם ו ב מ ו ת ם ל א נ פ ר ד ו

אפרים לא היה בקטנותו מה שקוראים "מעורב עם הבריות". אבל אם נתקשר לאדם, היה הקשר אמיץ ובלתי מעורער. לא היו לו מעודו חברים רבים, אך תמיד היה לו "חבר": גירא, משה, חיים, ולבסוף — צבי, שצמח מ"אח צעיר" לרע גדול ורב-השפעה.

על אפרים, בהיותו בן עשר, רשום אצלי: "מאת אבא ירש כוח לכבוש את היצר. כמעט לא ראיתי את אפרים מעודו יוצא מכליו. אך אין הוא גלוי לב. הוא יכול, כמו אביו, לשאת בסבל רב מבלי לגלות דבר לשום איש, ויהי הקרוב ביותר.

מעמיד בנסיון את סבלנותו צבי, שהוא ההיפך ממנו: נרגן, רתון, בעל-בכי ובעל-חלומות. אפרים אוהב אותו אהבת נפש. הוא גם מחנכו העיקרי: לי ולמרדכי חסרה סבלנותו של אפרים לילד המפונק והקפריזי. אין זה מונע אותם מלהתקוטט שלוש פעמים ביום, אך ידידות אמיתית שוררת בין האחים.

הקטטות, בעצם, לא פסקו אף פעם. בגיל מאוחר יותר הן עברו לחילוקי דעות וויכוחים, בהם היו משתחזים המוחות הצעירים. ואם הכיר צבי בגלוי ופעמים רבות בהשפעתו המחנכת של אפרים עליו — הרי לא יכול היה אפרים להביא לידי ביטוי את ערכו המבורך של צבי על חינוכו שלו עצמו.

צבי היה לכולנו גורם להתעלות, להשתחררות מחולין. הוא ניהן מטבעו בערגון בלתי מצוי ליופי ולשמחה. אף כי היה בתוכו גער רציני ועצוב. הוא היה מעמיק להתרשם וצמא-ביטוי. ותמיד היה מאוהב במישהו, לאו דוקא בילדות. אהבות רבות היו לצבי בחייו: אבא, חברו עובד, ידידתו רחל לדיזנסקי, ידידו חנניה ריכמן, דוד שמעוני המשורר, ובימי האחרונים — י. לבנון, שעודד את צבי בכתיבתו. כל אלה מילאו תפקידים חשובים בחייו של צבי.

בקטנותו היה צבי שקט וביישן, ולא הצטיין בכשרונותיו לעומת אפרים, שהתבלט מילדותו בחריפות השכל. בניגוד לאפרים, היה צבי פחדן, לא ידע להשיב על פגיעה ותמיד היה זקוק לחסותו של האב הבכור. גם משחקיו היו שקטים, ובגיל שילדים אחרים נמצאים תמיד בתנועה, יכול היה לשבת שעות שקוע במחשבות.

בהיותו כבן שנתיים ישב בתוך ערוגת פרחים על יד ביתנו והסתכל בשקיעת השמש. עברתי על יד כמה פעמים, אך הוא לא שם לב אלי, עד שתקפה אותי הרגשה לא-נעימה למראה הקפאון המשונה של התינוק — וקראתי לו. הוא נזדעזע בכל גופו ופרץ בבכי. לחצתי אלי, נשאתיו בורעותי, והוא ממשיך להתפח. מרה, מבלי לתת כל הסבר לכך. אך אני חשתי בכל נימי נפשי, שלא סתם נבהל התינוק מקולי: הוא היה שקוע בהתפעלות מן היופי שמסביב, הוא ספג אותה לתוכו, ואני בפנייתי הגסה החזרתי אותו למציאות.

הוא היה, כמו שאומרים, "בכיין". בהיותו בן שלוש, הוא בכה כאשר סיפרתי לו על יוסף ואחיו ורציתי לתאר לו איך הרגיש את עצמו יוסף בבור באותו לילה נורא, כאשר אחיו עזבוהו לנפשו, והוא קרא בלבו לאב שבשמים ולאבא הטוב יעקב שיבוא לעזרתו. כל הלילה לא פסק הילד מלקרוא לי: "איפה יעקב? שיוציא את יוסף מן הבור!" אז הרגשתי מבוכה רבה: הן חשבתי שעשיתי משום חכמה, בחדלי לספר לילדי — לפי עצת הפדגוגיקה החדשה — על שדים ומכשפות, כדי לא להרוס את עצביהם ולא להלהיב את דמיונם. כנראה, אותה פעולה יכולים לעשות גם סיפורים ריאליסטיים.

בהיותו בן חמש שוב פרץ צבי בבכי היסטרי, כאשר הקריא אפרים בעל-פה ובהטעמה רבה את הפרק משמואל על שאול ובעלת האוב. מרדכי לא רצה להאמין בשום פנים, שצבי הבין לעמקו את כל אימת התיאור. אבל אני כלל לא פקפקתי בכך, כי כבר הכרתי את צבי היטב. הוא היה אז ילד רוזה וחיוור, נבדל מחבריו וכולו שקוע בעולמו הפנימי. בעולם ההוא תמיד סער ונאבק.

בגיל זה התחיל צבי להגות בשירה ולבקש לו ביטוי. מאז התחילה בינו ובין אפרים השפעת גומלין, "קנאת סופרים". בדמותו של האח הצעיר גדל לאפרים מתחרה רציני ומבקר שאינו יודע רחמים. דוקא האח הצעיר הזה היה גורם עיקרי בהתפתחותו המהירה של אפרים. הוא גם שמר על אפרים מל השפעה בלתי רצויה מבחוץ. צבי עלה על אפרים בטעמו האסתיטי, המפותח להפליא, וביכולתו הלשונית, שכמעט לא ידעה מעצורים. היה לו ריתמוס מיוחד אפילו בשפת דיבורו. תמיד היינו מתפעלים ממליצותיו וחששנו מאד שלא יורגל לפתוס ריק. בבית הוא לא היה נוח — גם זה בניגוד לאפרים, שהיה לנו מאז ומתמיד לידיד ולמשענת. אך בבוא יום חג היה צבי מנצח על כל המשפחה: הוא שקבע את הדפוסים.

כולנו אהבנו אורחים, ובייחוד אורח יקר, שמחכים לו ומתכוננים לבואו. אך איש לא ידע לעסוק בהכנות לקראת אורח, כמו צבי. לכל חג הוא חיכה והתכונן, כלאותו אורח יקר ורצוי — ויהי זה חג הפסח או שמחת תורה, יום הולדת של אחד מבני המשפחה או "ראשון לאפריל" — חגם של השקרנים. חג-חג וצביונו המיוחד. כל קבלת שבת וחן משלה. וככל שגדל צבי — כן הוסיף גוונים.

בשלושת החדשים האחרונים אחרי מות אפרים בער צבי כולו, בקיימו את דברי שבועתו לו: "לבי נר נשמתך יהיה".

במכתבו, שכתב תיכף אחרי מותו של אפרים לרבקה אלפר (לה הוא שלח את יומנו של אפרים בבקשה למצוא דרך להדפסתו), פונה אליה צבי: "הריני מבקש — בעצם, לא מבקש אני אותך, אלא גם מפלל ומשביעך: לעשות ככל שתוכלי, למען יצא הדבר לפועל. לאמור: הדפסת יומנו של אפרים. — אסור, שאפרים כזה יאבד ללא שם, ללא זכר, מבלי להצית את שלהבת הנכונות וההקרבה בלבבות של נוער". מיום קבורתו של אפרים היה צבי כל הזמן בקוי החזית, במשלטים מחוץ לכפרנו יחד עם בני הנוער וחברים רבים של הכפר. אך הוא לא חש את עצמו כחלק של המפעל הגדול — כל זמן שלא יצא לשורות הפלמ"ח. עשרת ימים אלה, שחי

עלי אדמות בתור חייל צבא ההגנה, היה באמת מאושר, וכל הנפגש אתו בימים ההם, מיד הרגיש בכך.

כמעט שלא ראיתיו אחרי התגייסותו. ביום היחידי, שבילה בבית בשבועו מלשכת הגיוס, ב-28 ביוני, חשתי בשיני ונסעתי לרופא מחוץ לכפר. כאשר שבתי עם ערב, שכבתי על הספה המומה מרוב כאב. צבי ניגש אלי והחליק על שערוני בחמלה: "אני רואה, אמא, שאת סובלת מאד". כיסה אותי וסגר את הדלת אחריו. כך בילה את הערב האחרון בבית.

ועוד ראיתיו רק רגע אחד בלבד, בעברו לחזית, בשני ליולי. היה יום ששי בערוב היום. על יד ביתנו עברו שני אוטומובילים מלאים אנשי צבא, והשירה נישאה למרחקים, כדרך החיילים, היוצאים לחזית. כבר הסתגלנו מדי לחזיון הזה, ובכל זאת היה השיר צובט את הלב כל פעם מחדש. פתאום עמדו האוטומובילים בדיוק מול ביתנו. משם קפצו חיילים, שנכנסו לחצר בזרם, וצבי בכובעו רחב-השוליים חיבק אותי: "אמא, אנו יוצאים הלילה לנגב!" בדרכו לחזית, לא יכול היה לעבור על יד הבית, מבלי להיפרד ממנו לפחות במבט — ופיתה את מפקדו בכך, שהחיילים יקטפו להם שזיפים כאוות נפשם: העצים בחצר היו עמוסים פרי ולא היה מי שיוזידו. ברגעים המועטים, שהחיילים הקיפו את העצים, נכנסנו שנינו הביתה. צבי ראה בפעם האחרונה את המראה האהוב עליו ביותר כל ימי חייו הקצרים: אורת השבת המתקרבת השרויה על הבית, מפה צחורה, מפית רקומה על הלחם, נרות בפמוטות, בקבוק וכוסות ליין. השולחן הגדול היה פתוח וערוך לשמונה אנשים, אף כי נשארו בבית רק שני ה"זקנים". צבי שאל מיד: "היש אורחים?" — "ודאי — אמרתי — רוב הבחורות יצאו את הכפר יחד עם ילדיהן, קראתי את השכנים לארוחת ליל שבת". הדבר נעם לו מאד. הוא סקר אותי במבט של חיבה, ובאותו מבט עבר על פני התמונות של אפרים על הקירות.

— ואיפה אבא?

לצערנו היה אבא רחוק בחצר והמפקד זירז את החיילים לנסוע. וכאן קרה דבר, שצבי תיאר אותו בכוח רב כל כך ב"אמא". אני חיפשתי מה לתת לו — ולא יכולתי למצוא. החיילים היו עוברים לנגב המנותק דרך שדות הדורה בשביל צר ומסוכן. הם היו עוברים כמה קילומטרים ברגל, ולא יכלו להעמיס על עצמם שום דבר מיותר. צבי ניצב על ידי, גבוה ממני משכמו ומעלה, ואני מגיעה בקומתי אך עד לחזהו בלבד. הוא נשא לפניו את חייו היקרים לי עד לידי כך, שכל מושג אנושי מחויר מלבטא זאת. הוא נשא את חייו כאחד מכל הנערים האלה, כי לא היה לכל אחד מהם יותר מנפשו. הוא. אותה הוא מוכן היה לתת — ככל אחד מהם — ללא היסוסים ושיקולים, ושלווה פנימית גדולה מילאה את כל ישותו. ואני, בניגוד לו, נצילתי בתשוקת-שוא לתת לו משהו, אך לא היה לי מה. לא היה לו — וכן גם לכולם — צורך במאומה. הם לא לקחו אתם כלום לדרך, חוץ מחייהם הצעירים והפורחים, — ואף אותם נתנו למעננו.

לפני צאתו מן השער עמד רגע נשען אל העץ הענף, שעליו חרט במו ידו אחרי מותו של אחיו את המלים: "פינת אפרים". הוא נפרד בלבו מן הפינה הנחמדה,

שנטע לזכר האח הבכור. הדשא הירוק, שיחי השושנים, ערוגת פרחים עגולה, ספסלים תחת עצי הזית, שולחן גדול עם ספסלים תחת האזדרכת הרחבה. הנה היה מביא בשבתות את בני הנערך ומנגן לפנייהם את תקליטי בטהובן, מוצרט וצ'יקובסקי. יחסו של צבי למוסיקה אינני יכולה לכנות בשם אהבה. לא, היה זה אחרת. היה זה כעין רגש דתי, מין אקסטזה.

— אמא, עוד לא הכינות משתלה, הרי הפרחים כבר גומרים לפרוח!

גם ברגע האחרון דאג צבי לפרחים!

על-יד האוטו נצמדתי אליו להרף עין: שמעתי את הולם לבו הגדול, שהכיל בו את כולי ואת כל ילדי בחייהם ובמותם: בו חיו כולם. "אל תבכי, אמא!" — אמר בקול, הדומה להפליא לקולו של אפרים.

אימצתי את כל כוח המחשבה שלי למצוא בשבילו, ולו אך מלה אחת, ההולמת את הדרך, בה יצא — אך לשוא. לא מצאתי דבר במוחי הנוער, חוץ מברכת הסבתות הרגילה. אותה לחשתי בלהט על אזנו: "שתבכה אחרי קבורתי!".

הברכה לא הועילה...

בהיכנסי הביתה, נזכרתי, שהייתי צריכה למזוג לו כוס מן היין, העומד מוכן לקידוש, ולשתות אתו לחיי. ובהיותי עסוקה בצבי לבדו לא שמתי לב כלל לחבריו של צבי ולא למפקדו. לו ראיתיו, הייתי אולי מעירה למפקד שאחיו של צבי נפל לפני שלושה חדשים, אולי כדאי היה לו לדעת זאת. מפקדו בחוליקאת תלש אחר כך את שערותיו, שלא ידע על צבי דבר וחצי דבר: צבי לא הזכיר את שמו של אפרים לשוא. ואם זכורה לי היטב השמחה בה ילדתי את אפרים, זכורה לי לא פחות מזה השמחה והסיפוק הנפשי הרב שפקדוני, במקרה, באותה השעה האיומה והנמהרה, בה הורד המסך על סוף קיומו של צבי בני, שהיה לי לתמצית חיי, לשיא חלומותי הנסתרים והנועזים ביותר. אותה שעה לא ניחש לבי כלל את האסון.

היה זה ביום חמישי, בשעה חמש לפנות ערב. בעשר בבוקר שלמחרת אותו יום האסון בכאוכבה צריכה היתה להיגמר באופן רשמי ה"הפוגה הראשונה" במלחמת השחרור. כולנו ציפינו בנשימה עצורה — מי יקדים את מי? שיירות הצבא הארוכות עברו במשך שעות רצופות על יד ביתנו. תימרות אבק כיסו כל היום את החצר.

בחמש הלכנו, אני ומרדכי, עם כדי החלב למחלבה. בגלל שעת החירום חלבו רק פעמיים ביום, ואת החלב קיבלו בשעות שלפנות ערב, כי אסור היה להעלות אור. בצאתנו נעצר אוטו אחד על ידנו. החיילים שבו ביקשו לשתות מים. רצתי הביתה להביא ספלים והשקיתים חלב. צבי עצמו היה כבר בעמדות הקדמיות, שאליהם חשו החיילים להגיע. לא ידעתי, שגורלו של צבי כבר נחתך.

לבי היה מלא הודיה. שיערתי לעצמי מה היתה יכולה להיות הרגשתו של צבי לו הלך במקומי למסור את החלב למחלבה, ונפגש בדרך עם חיילים היוצאים לחזית — וביניהם רבים. גם מבני גילו. גאוותו לא היתה יכולה לעמוד בכך! קראתי בלבו מרחוק: "אין לנו ולא היתה ברירה אחרת".

לשרה ידית היקרה והנאמנה, למיכאל ולכל בני ביתכם שנה טובה ומבורכת!
רק השבוע קיבלתי את מכתבך מ-15.7, ששלחת על ידי ת. פ. באיחור של
שלושה חדשים. —

ובכל זאת לא אחר מכתבך, ובקבלי אותו הציפני גל של רגשות ושפע זכרונות,
אשר נדמה היה, שכבר שקעו בתהום הנשייה. נזכרתי בביקורך אצלנו בכפר-בילו
באותן השנים שלא יצאתי מפתח ביתי והשקעת את כל כוחותי הנפשיים בחינוך
שני בני, שיהיו ראויים להיות בוני הארץ ועתידה. סיפוק רב גרמה לי אז הערכתך
הגלויה של מפעלי הצנוע. ועל כן אליך פניתי ברגע מר, כאשר כל הסביבה התכחשה
לי בהתגייסותי לצבא. אצלי עוד שמור מכתבך בו שוב הבעת התפעלות למשפחה
המלוכדת ש"הרמוניה שוררת בה בלתי מצויה בחיים". הנני רוצה לקוות, שלא
הפרות בדברייך ושמותר היה לנו לקבלם, כי השתדלנו תמיד, עד כמה שזה עלה
בידינו, לחיות עם התקופה בה נגזר עלינו להיוולד, ולא להיגרר אחריה על כרחנו. ואם
באמת היה במשפחתנו דבר-מה, שיכול היה להיות ראוי להערכה — אין זה אהבה,
כי היא ישנה בכל משפחה, אלא יחס של כבוד ושיווי זכויות גמור בינינו. ובראש
וראשונה הרגלתי את עצמי לכבד את רצון ילדי. ואם בכלל היתה לי פעם איוו
שאפיה, ששום דבר לא ייקר להשיגה, היתה זו השאיפה העליונה, שיהיו בני טובים
ומועילים לא רק להוריהם. תמיד הייתי אכולת ספיקות, ראיתי על פי רוב את חסר-
נותיהם. אפרים היה נראה לי מעשי יתר על המידה; יותר מדי מפקח ובר-דעת. וצבי
היה נראה לי שקוע בהזיות, תלוש מן המציאות. חששתי, איך יפול הדבר, כאשר
יצטרך להתעורר בחיים, אם לא יהיה קרבן לחלומות-שוא.

עכשיו ברגעתי, אין לי כל חששות. טובים היו בני, מי יחלוק. על זה? שונים
הם זה מזה, אך דומים בעיקרם, בני גזע אחד, מתנדבים מטבע בריאתם. ולי, שחוננתי
בנפש אי-שקטה, באה תקופת מרגוע: אבן הוודאות העמיסה עליה ולא נתן לה יותר
לסעור. ועם זה באה הרגשת רפיון ואזלת ידים — נגמרה תקופת ההתנדבויות, לכאורה
אין יותר מה לתת, והוא אולי הקשה ביותר בכל מה שעובר עלינו בשעה זו.
אני שולחת לך שני דברים של צבי. אחד הוא נתן לי ביום השלושים למותו של
אפרים, שיר בפרחה — "אמא". השיר השני, "דרור", מצאתי בחולצת העבודה שלו,
ולולא המחיקות הרבות, לא הייתי בטוחה שהוא שייך לצבי. כנראה, שנמצא בעצם
הכתיבה. לא קיבלתי את חפציו מן הנגב, יתכן שהספיק עוד לכתוב. דבר אחד ברור,
שאיש מאתנו לא יוכל לנבא, מה יכול היה לתת צבי ברבות הימים, מה יכלו לתת כולם
יחד, אלפים בני נוער, צמיחה עשירה בעצם לבלובה, ביניהם ודאי היו גם גאוניות,
שחיהם שקולים נגד רבבות. אך כנראה שיצירתם זו שקולה נגד יצירותיהם של כל
הדורות גם יחד — והשאר תקראי בשירו של צבי שחתם עליו בדמו.

נשארה גם השאלה של הגזע עצמו, שכרתו ממנו שני הענפים היסודיים — פן
ייבש. נדרשו כוחות איתנים לעמוד נגד עצמת המכה של הגורל, שכידוע — עורר הוא,
ואין לקבול עליו. הורסנו מאד, אך לא נוצחנו. לא נטשנו את חלקת האדמה, שכל רגב
בה רווי זיעתם ודמם. בה עכשיו מקור נחמתנו. רק עתה ידענו קשר לקרקע מהו.

התותחים רועמים מכל הצדדים. אנו כבר התרגלנו ללווי זה יומם ולילה, וממ-
שיכים, כתמיד, לעשות מה שיש ביכולתנו. השאר יעשו אלה, שיכולתם גדולה משלנו.
חיה'לה נמצאת, כמובן, מחוץ לכפר בגלל המצור. זה מכביד מאד, כי היא כעת
קרן האור היחידה בחיים, שהחשיכו עלינו לפתע. בכפר אנו בודדים בהחלט. למרות
שבמשך כל השנים ריכזנו עיקר החיים החברתיים במקום הזה. וכיון שאין לחשוש
כאילו יש לציבור משהו נגדנו, צריך להניח, שהאנשים נדהמו מכובד האסון. ואולי גם
יש בזה ביטוי אילם — כמו שהיה בכפר-בילו בשעת הליכתי לצבא — של אי-רצון כללי
מגודל הקרבן. וכמו אז, כך עכשיו קיבלה עליה המשפחה את כל התוצאות, ומקבלת
את היסורים באהבה, בהכרה ברורה, ש"כל מתת — תמעט, כל קרבן — לא רב".
יכולתי לכתוב עוד, כי טוב לדבר לגפס קרובה, למי שהכיר ואהב אותם. אך
פתאום בא רפיון-רוח והרגשה, שכל המלים הן חולין, אין להביע את הלוחץ על הלב
לא במלים, לא בדמעות. מפעל חיי מונח הרוס לרגלי, ועלי להציל מן המפולת כל
מה שעוד ראוי לחיות, שלא נקבר מתחת להריסות.

מסרי שלום לכל משפחתך, ביחוד לרותי החביבה, שגרמה לנו כה הרבה נחת
בביקורה בביתנו בימי אשורנו. תזכו לראותם כולם יחד בשובם מן המערכה ביום
חג השחרור הגדול.

בידידות רבה,

רבקה

2.11.48

רבקה, ידידתי! *

— קיבלתי מכתב מיוחד במינו, שהייתי ברגע זה זקוקה לו.

התחיל כוסס בלבי ספק, אם עוד מסוגלת אני לעשות משהו? דוקא באחד
הרגעים המרים האלה קיבלתי את המכתב הזה, שהחיה את נפשי. המכתב נכתב
על ידי בתה של שרה. אך אין לקבלו בשום פנים כמכתב, המבטא רגשות אינדיבי-
דואליים של בת פלוגית לאם אלמונית. קיבלתי אותו, כביטוי הנוער כולו לכל
ההורים השכולים כמונו. הרגשתי, כאילו אלפי ידים הושטו לתמוך בנו, שלא ניכשל.
ואז ודאי הדבר שלא ניכשל.

אני שולחת לך מכתב זה. לפי ביטויו של צבי יש לו, "ריח של השדה הטוב,
אשר ברכו אלהים". אין להפריד בין אלה שנתנו את נפשם ובין המוכנים לתתה.
כל זה הוא מסכת אחת רבת-הוד, שיכלה להתרקם בהתנדב עם בארץ מולדתו. לה
לבדה הכבוד והתפארת!

שלוש נסענו לגב, למקום בו נפל צבי. נסענו דרך כבישים ושבילים צרים,
שרק זה נזקק ממוקשים. עברנו ביעף ליד המשטרה של נגבה, שעד נמצאים בה
מצרים. מעל רכס הגבעה השקפנו על הסביבה בעינינו של צבי. "הנוף באמת נאה
כאן, שלא כמסורת על קללת השממה של הנגב. גבעות יש כאן בהמוך, גפנים ירוקות,

* לרבקה אלפר. נדפס ב"דבר הפועלת".

וקומץ עצי זית, וקורט עצי חרובים, וכפר ערבי עזוב עם בקתות אדמה, ושדות של דורה, ומרחבים גדולים לאין ישוב. אף רוח השדות הצחה, הרוויה בשמי צמחים, לא יכלה לפזר את הריחות של הגויות הנרקבות מתחת פני הקרקע. בתוך הבונקר היו מפוזרים המון מכתבים, הכתובים ערבית. אולי כתבו אותן אמהות מתוך אהבה ודאגה נואשת, כמו שהרצתי גם אני מכתבים לצבי אחרי שכבר לא היה מי שיקבלם. אספתי את המכתבים והדלקתי אותם, כי ראויים הם לקבורה הוגנת.

צבי בעצמו לא זכה לקבורה. נזכרתי באלגיה, שכתב בלילה שישבנו וחכינו לבוא גופתו של אפרים:

בוא-נא, ילד! הליל יאפיל
מדורות החיים ומוקדי מקאוקם.
בתוך בור שאנן, ללא קול, ללא צליל
תנוח שְׁלוֹ לעולם!

סביב העולם יסתחרר, יתמוטט
בסופות מלחמה ואבדון.
רק אתה, האחוץ בשנת מות קופאת,
לא תדע יסורים וחורבן.

בפקר דומם תשפב ללא ניד
תוך ליל-נצחים האפל,
רק נשם אביב רנניד ירעיד,
ברננה עליהם יצלצל.

גם מנוחה זו לא ניתנה לו. ושוב קרא האב קדיש בשדה הפתוח אחרי הבן השני והאחרון. —

ר ב ק ה

ש ר ה ב ת - ט ו ב י מ *

ציבור מיוחד במינו הוא זה, שקוראים לו "הורים שכולים". הם מכירים אחד את השני, לפי סימנים הידועים רק להם. אך כאן באוטו ישבנו כולנו צפופים מאד, שום אדם זר לא היה אתנו. ארוכה הדרך לבאר-שבע, הנוף שומם, וכל אחד סוקר במבטו את פני שכנו, וחש בראייה נוספת, הניתנת רק לאנשים, שסבלו הרבה, את השמות, שהשאירה אחריה הסערה הגדולה בנפש הזולת.

מתחילים לשוחח בזהירות ובשקט: איפה שמעתי שיחה כזו? במוסד לעיוורים בירושלים, כאשר ישבה קבוצת ילדים ליד הקיר והתחממה בשמש, שאינה זורחת בשבילים כלל. אם שואלת את השניה: איפה נפל בנך? בן כמה היה? ההביאותו

* נדפס ב"דבר הפועלת".

לקבורה? איפה קברו? ואם היה פצוע — הסבל זמן רב? כל זה חשוב לדעת. לנו — שאלות חיים ומוות הן. אחר כך מוציאה כל אחת מתיקה את התמונה ומראה, כהראות אם צעירה את התמונה הראשונה של תינוקה: הראיתן יופי שכזה, הראיתן חמדה שכזו? ונכון, אחד יפה מן השני. ההתפעלות אמיתית ביותר, וכי מסוגלות בשים דאבות כל כך להעמדת פנים ריקה? אנו מוכרחות לאהבם! כל כך הרבה רגשות-אם גועשים בקרבנו ללא מוצא, בינינו לבין עצמנו אין אנו מתאפקות מלבכות.

קטן הוא ההבדל בין הבנים, הגיל הכללי הוא כה צעיר, שגובל כמעט במושג: "שלא ידע טעם חטא". הם הלכו מכל קצות הארץ, כאיש אחד, כאילו נענו לצו עליון. בדמם רנה האמירה של בתי-יפתח: "יעשה לי הדבר הזה".

ברם האמהות — שונות הן. מי ינבא, מהו הנזק, שתגרום אותה פצצה, אם תוטל בבנין זה או אחר? הרבה תלוי בבנין עצמו, ביסודו, בחומר שנבנה ממנו, ובעוד הרבה גורמים, אפילו חיצוניים. אם אחת מקשיבה וגם כאילו עונה, אך ניכר היטב, שהיא איננה כאן אתנו. בנפשה הוטל מום קשה, היא כאילו אינה מראה סימני חיים. זהו מת חי. אנו מרגישות זאת מיד באותו חוש נוסף, המיוחד לנו, וכולנו מקיפות אותה בדברי שידולים והטפה. כך, ודאי, עוזרים בשדה הקטל חיילים פצועים לחבריהם, הפצועים קשה מהם. הדברים הרבים ותשומת הלב הכללית מייגעים אותה, מפריעים לה להשאר שקועה בעולמה, בו היא נמצאת רק אתו — רק אתו! אין מקום שם לאיש מלבדו. היא מתחמקת מאתנו לקצה השני של האוטו, ואנו מודאגות ומתייעצות, מה יש לעשות למענה. צריך לבקרה בביתה, להתקשר אתה-חייבים להקיף אותה בשפע ידידות וחום נפשי — שמא לא-טילאט ימס לבה, שקפא מהנשיבה הקרה של המות.

מדי פעם עומד האוטו, ואנו יוצאות לראות במו עינינו את רכושנו, כי רב. הנה משטרת עיראק-סוידן, שעוד לפני ארבעה חדשים היו מקיפים אותה בטווח של תותח, וחורקים שן למראה הדגל המצרי, המתנוסס למעלה. מי ישכח את השמחה בכפרי, כאשר באו אנשי צבא, דחופים ונחפזים, לחפש, אם יש כאן איזה דגל הראוי לשמו, בכדי לתלותו על משטרת עיראק-סוידן במקום הדגל המצרי שהורד? אחרי חדשים של קרבות נואשים, אחרי כמה וכמה נסיונות נועזים, שהשערות סומרות לשמע סיפורם — נפלה ל"פתע" עיראק-סוידן. הצבא ששפך למען כיבושה דם כמים, המטה, שישב וחישב את הקץ, לא חסו על שום מאמץ ודאגו לכל פרט קטן ובלבד להצליח במערכה, הקובעת את גורל הנגב. — הנה שכחו הם להכין בקרבת המקום דגל לשעת הניצחון! באו לכפרנו לבקש דגל. ברטט הוצאנו מן התיק את דגל-המשי המפואר, שעליו גאותו של הכפר. תפרנו אותו ליום חג לכפרנו, ומסרנו בטקס חגיגי לבני הנוער, אשר הגיעו אותה שנה לחברות בהסתדרות, שישאווה ברמה. כבוד גדול נפל עתה בחלקו של דגלנו.

באר-שבע. מקור מוצאנו, שהיה לנו לזכר זה אלפי שנים. בפתח המסגד מצטופפים חילים וחילות שלנו. על הגדרות-הקירות — אותן המדעות לפי כל האותיות של האלף-בית, שכה התרגלנו אליהן בזמן הבחירות, עד כי העין כמעט אינה מרגישה בהן. אך כאן — לא סגי. מפלגות ישראל מתוכחות ביניהן על קולם של דרי באר-שבע — היש לך פלא גדול מזה? הלא תחשבו כי ידענו היטב את המעשה הזה?

הרי הככר. חיילים על נשקם, תלמידי בית-הספר על דגליהם; נציגי עם וצבא במרכז. אנו — מאחרי החבל המתוח. עם פתיחת הטקס נשמעת תרועת החצוצרה העגומה, והדגל מתחיל אט-אט לרדת מגבוה. אחדות הגורל של ההמון המכונס מגבירה מאד את התחושה, שכאילו כבר התחילה להגלית עם הזמן, והיא קמה בלב ככל אימתה: כברגע, שבו פלחו האסון. דברי האזכרה נופלים, כעופרת רותחת, התוחכים רועמים.

שוב תרועת חצוצרה — אחרת, קוראת לחיים. אכן, ישנם עוד חיים, וישנה תמורה: מתוך אינ-ברירה מוכרחים לקבל את גור-הדין שלא עם המאוששים חלקנו. אין לפקפק אפילו, אם כדאי היה הדבר. לכן שומעים מתוך ליאות את דברי הנציגים, הנרגשים עד היסוד מעצם עמידתם בפני מעמד שכולים. על מה יש כאן לדבר?

טרם נשוב הביתה, אנו נכנסים לבית-אשל הקרובה, שעמדה במצור חדשים מנותקת מן העולם כולו. תעלות הקשר חוצות אותה בכל הכיוונים, ואין להגיע לפונקרים מבלי לעבור אותן בכמה מקומות. תוקפת אותי סחרחורת בראותי את עומק התעלה ואני חוששת לצעוד. משונה הדבר! עוד בזמן ההפצצות הכבדות בכפרנו הרגשתי, שנעדר בי כל רגש של פחד פיזי. אין לייחס זה לאומץ לב טבעי. מעוצם המהלומה קהו החושים ופגה כל תאווה לחיים. זה מובן מאילו, אחרי שאלו החייבים לחיות יותר ממני ולהמשיך את פועל חי, היו למטרה לכדורים ופצצות. ופתאום אני מתקשה לעבור תעלה בגלל סחרחורת, וכן גם עוד רבות כמוני. טרחו הבחורים והביאו קרשים אחדים: שמתי לב כי על קרש צר, שגם אני מפקקת להציג עליו רגל, הולכת זקנה כמושה מרוב שנים לבושה בגדי עוני. יצור קטן, כמעט חנוט. תמכתי בה והמשכנו ללכת יחד. היא שאלתני בכבוד ראש ובעברית מצוינת, בהברה אשכנזית: — כתוב: „ויטע אברהם אשל בבאר-שבע“. איפה ראינו שם סימן של אשל? עניתי לה, כי חיי האשל אינם יכולים להגיע לארבעת אלפים שנה.

המשכנו עוד לדבר — ואני כולי התפעלות מהישישה בגיל הגבורה, מעצם גבורתה להשתתף בטויל כה ארוך ומייגע. והעיקר — מלשונה העברית, שאינה למודה מפי תינוקות, כדרך הסבתות, אלא שניכר לכל שומע, שהיא נובעת מבקאות רבה בכתבי הקודש. לא יכולתי להתאפק מלהביע לה זאת. חייכה הסבתא בפה השקוע, חסר-השניים. טוב-לב האיר מעינים דהות ועיפות מרוב נסיון החיים.

— שומה היא על הבריות: כאשר תינוק מדבר, מתפעלים הם: הוא כבר אומר חכמות! ואם זקן מדבר, שוב מתפעלים: ראונא, הוא עוד אומר דברים של טעם! הלא גם את, בתי, מדברת עברית, ואולי גם טוב ממני — ואני כלל לא שיבחת אותך על זה. שבחים ממין זה אינם שבחים כלל.

— סלחי לי בטובך, סבתא. רואה אני, כי הנך חכמה ממני. הנסעת עץ לזכר נכדך? — לא, לא זכיתי. לא נפלו בנים במשפחתי. אם כי בנים טובים הם ומילאו את חובתם. — ולי זכות גדולה מדי. את שני בני נתתי. — חזקתה הקטנה עמדה רגע נפעמת, בחנה אותי במבטה, וכל קמטיה הרבים רעדו. אחר כך אמרה:

— קשה לך, גורל קשה. עליך להסתגל אליו ולשאתו בכבוד. זהו העיקר בחיים. וכי מותר לאיש להרהר אחרי גורלו ולקנא בגורלו של מישהו? ולו היית כיום בערה צעירה בראשית חייך, מה היית בוחרת: להישאר בודדה לעולם, ולא לדעת אושר להיות אשת-איש? או להיות אשה עקרה, ואז הבנים האלה לא היו נולדים לך כלל? התסכמי?

— חלילה, סבתא, מה את דוברת? חילול הקודש הוא לי מחשבה כזו. חיי היו לבור מאפליה — לולא זכרם המאיר.

— הנך רואה, בעצמך הסכמת, שאין גורלך הרע ביותר. ומה שנוגע לבניך — הלא באנו הנה כולנו להעיד, שחיים הם לעולמים. וכי חיינו עלי אדמות קרויים חיים? כאן יריה, מי זה חי את חייו ביריד? באנו הנה לעשות קניות לצרכי נשמתנו. אשרי שהצלח והספיק לקנות הרבה בזמן קצר! ומי הספיק יותר מבניך? מי מובטח בחיי-עולם יותר מהם? שמחי עליהם, והשתדלי גם את לעשות לך קניות מספיקות לצרכי נפשך, שלא תביישי את פניהם, כאשר תתראי אתם בעולם האמת.

— הה! לו יכולתי להאמין, שאראם באיזה אי-שם, ולו אך פעם במשך הנצח האין-סופי, — הייתי יוצאת בריקודים בראש התהלוכה האבלה הזאת.

— וכי בעצמך אינך יודעת זאת? כל אדם מוכרח להאמין בתוך נפשו, אחרת היו החיים קשים מנשוא.

האוטו לא חדל מלצפור בעצבנות, כל הנוסעים כבר ישבו על מקומותיהם, ורק אנו שתינו התעכבנו בשיחה. השיירה הארוכה מוכרחה כבר לזוז. ליויתי את הזקנה לאוטו שלה — כנראה, מתל-אביב, אף שכחתי לשאול אותה לשמה — נשקתיה בהדרת כבוד, כאילו היתה אמי-ילדתי, ושמעתי עוד אחרי את קולה הזקן והנרגש: אפרים וצבי! בני רבקה!

ישבתי במקומי, נרעשת מן הפגישה הקצרה. האם בהקץ? אם בחלום? לא, זה לא היה חלום, כולם ראוה. לולא זאת, הייתי חושבת כי ראיתי בדמיוני את שרה בת-טובים או אחת האמהות של האומה, שדמותן טבועה בדמנו.

פברואר, 1949

21.7.44

אחרי תשעה חדשים של שירות בחיל-הנוטרים, אני גומר החודש את תפקידי ומתכוון להתגייס לצבא. אם כי נראה שהמלחמה הולכת ונגמרת. אני עוד שואל את עצמי אם אוכל להתייצב בלב שקט לקראת הסוף ההולך ובא. אחרי חמש שנות-מלחמה, ולהיות בטוח שעשינו את כל מה שביכולתנו. לעתיד פתרונים.

— — —

22.7.44

אתמול נתקבלה הודעה על מלחמת-אזרחים בגרמניה. האם זה כבר הסוף? העוד אספיק להשתתף במלחמה? אני חושב כבר על התקופה שלאחר המלחמה. האם להיכנס תיכף למשק, או להשתדל ללמוד קצת, או לעבוד בשירותי-הבטחון, אם יהיה צורך בכך.

— — —

ח' הולך ללמוד בבית-הספר כדורי. הוא איננו הראשון. כמעט כל חברי מחפשים להם דרך שתבטיח את עתידם הפרטי. כל אחד יוצר לעצמו אידיאולוגיה שתתאים לרצונו הוא. אולם מדוע אין לנו מי שיקבע אידיאולוגיה כללית. שיאמר ברגע זה: דרכו של הנוער היא לכאן, והבוגרים יותר — דרכם לכאן. גם הסוכנות וגם הועד הלאומי אינם קובעים זאת בבטחון. האם זה בא מתוך כך שהם יודעים כי לא ישמעו להם? כנראה נכון הוא מה שקבע סילונה בספרו „בית-ספר לדיקטטורים“, כי שלטון, אשר אינו מלווה בכוח, אינו שלטון. ומובן, כי זה שבידו הכוח, הוא הקובע את הדרך לאחרים, — בכל אופן בעיני הכלל, הרי מובן כי זה ההולך „כדורי“ צודק יותר מזה ההולך לצבא. אם כן מדוע עלי ללכת לצבא? אם ללכת „כדורי“ חשוב יותר, וגם נעים יותר, מדוע לא אלך גם אני לשם? כל מי שאני מדבר אתו, רואה חובה לעצמו להשמיע לי עצה טובה. „אל תשתגע ואל תלך לצבא“. טוב שאני כבר משוגע!

— — —

23.7.44

במקרה נפל לידי החלק השני של הספר „אנשי בראשית“. תכנון וצורתו האמנותית אינם על רמה גבוהה ביותר, אולם הרעיון העיקרי שבו נכון. עלינו להתחיל תמיד מבראשית. לא להתיאש ולא להכנע. ייתכן שעוד יבואו לנו ימים קשים. לא רחוקים עדיין המאורעות של שנות 1936—1939, אשר נפסקו רק עם פרוץ המלחמה, ומי יודע מה מנבאים לנו ימי השלום שלאחר המלחמה. מלחמתנו שלנו בודאי שלא תיגמר עם הנצחון הכללי. הבטחתי לסרג'נט, שאם אחזור בשלום כתום המלחמה, אכנס שוב לנוטרות. אינני מצטער על הבטחה זו. כל זמן שהנשק נמצא בידי-יריבינו והם אינם מכתתים אותם לאיתים ולמומרות, צריכים גם אנחנו להחזיק בו ולענות להם באותה צורה שבה הם באים עלינו.

— — —

7.8.44, אי-שם.

סוף סוף אני כבר אי-שם, ושמי אינו אלא מיספר. לאחר שחיכיתי לכך זמן רב כל כך בכליון עיניים ובחוסר-ביטחון שאתקבל, עברתי בהצלחה את כל הפרוצידורה הארוכה והנני נמצא בצריף הצבאי

האפור, שוכב אני על הארץ, על גבי מזרן מלא פישפשים וכו'. בקיצור הנני איש צבא ממש. הממלא תפקיד פעיל במלחמה, לוקח חלק זעיר בנקמה ומקווה להגיע לחיות. המזון כאן טוב, היחס יפה ואדיב, אולי רק מצד הסרג'נט שלנו. אני עובד בשעות-העבודה ובזמני הפנוי הנני לומד וקורא. כך צריך עכשיו לחיות כל יהודי אשר כוח במתניו. זוהי הכרתי.

28.11.44

היום יום הולדתי. עשיתי לי כאן חגיגה קטנה בגבולות האפשרות הצבאית. במשך כל היום עבדתי בספריה. אחרי-כן סידרתי לעצמי קונצרט קטן של בטהובן, הלכתי ל„נאפי“ והיסבתי אל שולחן ערוך במיני פירות. לקולנוע לא היה כדאי ללכת. אין מה לראות. עכשיו יושב אני בספריה וכותב קצת. בצריף אי אפשר לכתוב, כי „החברה“ משחקים בקלפים ורועשים. אני גם עייף מאוד, זה כמה לילות שאני הולך לישון בשעה מאוחרת. אך דוקא כשאני עייף יותר קל לי לכתוב. בבית בוודאי מסדרים לי חגיגה שלא בנוכחותי. אני מתאר לעצמי שאמא תשפוך קצת דמעות הלילה ותראה אותי בחלום כרגיל.

מהספריה קיבלתי מתנה יפה — את כתבי ארלוזורוב. אולי דבר זה יתן לי דחיפה לקרוא בהם. עדיין לא ניסיתי אף פעם לקרוא את מאמריו.

— — —

בזמן האחרון אני מרבה לעבוד בספריה. יש הרבה ספרים חדשים והקורפורלים משתדלים לנצל אותי עד כמה שאפשר, ולי קשה להשתמש מזה. אף כי על ידי כך לא נשאר לי זמן לעצמי, ודוקא בזמן האחרון הנני מרגיש עד כמה אני מפגר בקריאה ובלימודים, וכמרוכז יש הרבה ספרים חדשים שאין סיפק בידי לקראם. אגב, בזמן האחרון יש לי משיכה משונה למוסיקה. תמיד אמנם אהבתי אותה, אך משיכה כה עזה לא חשתי מעולם. אני מנצל עכשיו למוסיקה כל רגע פנוי שיש לי. וכבר נקבע בראשי רעיון טירוף לקנות פסיון אחרי המלחמה.

2.12.44

אני נמצא לבדי בספריה. א' נסע והשאיר אותה על אחריותי. בכלל אני בזמן האחרון מקדיש הרבה מזמני הפנוי לספריה.

— — —

אני מרגיש צורך רב ללמוד, ולא דוקא את הלימודים המקובלים, כמו היסטוריה וגיאוגרפיה. רוצה אני ללמוד את האדם ואת החברה של ימינו ואת שאלותיה, וביחוד, כמובן, את תקופת המלחמה וחיי-היהודים. צעיר מדי נכנסתי לתוך החברה ולתוך החיים ועלי ללמוד. הנני מרבה לקרוא, ודומני, שאני מנצל את זמני עד כמה שאפשר. בזמן האחרון אני משתדל גם למעט בשינה, שגם לפני כן לא הרביתי בה. הלימוד הוא אצלי אמצעי ולא מטרה. רוצה אני להקדיש את כוחותי לטובת הארץ, ולשם כך יש צורך בידיעות רבות. האם אצלית?

16.12.44

בשעה עשר הגענו לניאפול. אחרי שעברנו על פני פומפיאה

היו פחות מלחמות. מתי כבר נהיה בבית? מובן, שזה לא בא בחשבון לפני הנצחון. מקווה אני שזה יהיה בקרוב. קשה קצת לחיות תלוש מהקרקע. כנראה, שכדי להעריך את הדברים דרושה פרספקטיבה של מרחק מסויים.

— — —

5.1.45

— — —

אני קורא עכשיו את הספר של לאודרמילק על תבניתו. כדי לקרוא ספר זה דרושה התעניינות בדבר עצמו, אולם יש בו כל כך הרבה מריחה של ארץ-ישראל ושל הערצת הציונות! גם לי נדמה, כשאני יושב מרחוק, שהארץ היא כה טובה וכה יפה, והכל שם בנוי על יסודות הצדק והיושר, ואינני רואה כלל את כל המגרעות — את ההשתמטות, הספסרות, הפילוג הגדול וכו'. כזאת היא פעולת הגעגועים.

— — —

5.1.45 — שעות הצהריים.

— — —

דובדבני מוסר עכשיו דין-וחשבון על מצב שרידי-היהדות בדרום-אירופה מאז הכיבוש. הוא מספר דברים אימים ממש. לפי דבריו הרי נשארו מכל הקהילות שבכל דרום-אירופה לא יותר מחצי מיליון יהודים. כשם שלא הבינוי מה זאת מלחמה, עד שלא ראיתי את השפעתה בעיני ממש, כך קשה לי עכשיו לתאר לעצמי שמתוך יותר ממיליון יהודים לא נשאר אפילו החצי, והשאר נשמדו באמצעים בלתי-אנושיים. וגם את הנשארים אין אפשרות להעלות לארץ מחוסר סרטיפיקטים. הוא מוסר דין-וחשבון שהנחו יבש, כביכול, אולם איזו אימה וטרגיות של חייעם צפונים בדברים ומספרים אלה. הוא מספר על יהודים, אשר עברו שבעת מדורי גיהנום, שחיהם היו תלויים בחוזה-השערה, וכל מטרתם כיום להגיע לארץ-ישראל. רק עכשיו, אחרי כיבוש חלקים גדולים של מרכז-היהדות לשעבר, אם יפתחו מחדש דרכי-העליה אנחנו מרגישים במצבנו האיום בתור עם חסר עצמאות, התלוי אך ורק בחסדי זרים ובחשבונות פוליטיים של מדינות שונות. שוב דנים על הצורך בעזרה לשרידים. אלו שבאו אומרים שאילו אפשר היה להגיש שם את העזרה שמגישים לפליטים פה, באיטליה, כי אז היה טוב. ומי מגיש כאן את העזרה? קשה מאוד לחיילים לחסוך חלק מלחמם שגם בלאו הכי אינו מספיק. לא אגיד שעושים די, אך חוסכים ותורמים ככל האפשר, אולם מדוע שותק היישוב בארץ? מדוע הם יושבים במנוחה? והם הרי יכולים באמת לעשות יותר מאשר עשרת אלפים חיילים, אשר אין להם כל, הוץ ממשכורתם ומנת-האוכל הזעומה שלהם. עד מתי תשקוט הארץ? כל זה הוא תוצאה מחוסר משטר פנימי והשפעה חיצונית.

והנה עוד ראייה: היחס לגיוס לבריגדה. בזמן ייסודה הובטח שגייסו אליה יהודים מכל העולם. כל יהודי אשר ירצה, אשר יראה את מקומו בשורות הלוחמים בפשיוס, יוכל להתגייס לכוון יהודי לוחם. והנה אנו רואים סירוב מצד שלטון המנדט לקבל פליטים משוחררים כאן באיטליה. כנראה החשבון הפוליטי הוא בכל מקום מעל לכל. ככה הוא גורל היהודים כיום. ומה הוא הפתרון? עדיין אינני יודע. היש כאן צורך בכוח יהודי, או לא רק בזה בלבד?

— — —

החדשה וראינו מרחוק את החורבות של העיר העתיקה. מעל לעיר מתרומם הוויזוב כשראשו פולט עשן ומכוסה עננים חצי. כאשר הגענו לתחנה ראינו מחזה כזה: הפסים, לאורך של קילומטרים, הרוסים ומפורקים. מסביב מושלכים קרונות שרופים והרוסים לאלפים, בלי גוזמה. נראה שהתחנה הופצה כהוגן על ידי שני הצדדים גם יחד, אף כי העיר עצמה לא כל כך סבלה. אולם הרעב, כנראה, איננו תוצאה של המלחמה בלבד. התחנה מלאה עוני ועניים. ישבנו שם רק ארבע שעות, אולם מה שראיתי במשך אותו זמן לא אשכח. ילדים קטנים לעשרות, בגיל שש-שבע, הקיפו אותנו וחיכו כמו גורילכלבים לאילו שיריים שנשליך להם. זוגות נטפלו אלינו בעד פרוסת-לחם. אימהות, וילדיהן בדיהן, ביקשו משהו בשביל התינוקות שלהם. ראיתי בעיני פקיד זקן מהתחנה כשהוא גונב משהו מכיס האיש המשוחח אתו. מחזות מדהימים! אלו פניה של כל אירופה כיום. זוהי הפתיחה, אולם מה נראה הלאה?

אחרי כן נסענו במכוניות. הנסיעה ארכה כשעתיים. הדרך יפה ושוב אותם המחזות. בלילה הראשון ישנו בתוך הבוק על הארץ עכשיו כבר קיבלנו מיטות והחילונו להיות „חיילי-שוקולדה“. אנו מרגישים בבר את שינוי-התנאים. בכל העיר אין יותר משלושה-ארבעה רחובות. ולסימטאות-העוני אסורה הכניסה לחיילים. בתי-היין רבים כאן. באחד מהם כבר ביקרתי אתמול. היין, תפוחי-העץ והאגונים זולים הם ביחס ליתר הדברים. שתיתי קצת יין-ענבים מתוק, שרנו שירים עבריים בארץ הזרה. היה קצת קשה. יום ששי בערב. בבית מסובים עכשיו לשולחן-השבת, ואני כה רחוק, בלי קרקע, בלי מולדת, בסביבה זרה. אילמלא הייתי יודע את מטרת נסיעתי הייתי מוותר על כל הטויל היפה הזה.

— — —

נמצאים אנהנו בארץ האויב והאויב איננו ראוי לרחמים. לי יש כאן גם קצת חשבון פרטי. בכיסי עדיין שמור רסיס-פצצה מהפצצת תל-אביב בשנת 1941, אותה פצצה, שרק בדרך נס לא פגעה באמא. אני אמנם אינני מרגיש רגשות-שמחה למראה החורבות והרעב אשר פה, כמו שהייתי מרגיש בגרמניה, אולם רגש-רחמים לא הייתי רוצה לחוש גם כאן. דמם בראשם!

20.12.44

היום עשינו טיול קטן, של חמשה-עשר ק"מ בערך, בהרי הסביבה. הדרך עצמה היא די קשה ואנחנו עברנו אותה בשלש וחצי שעות. כמובן, חפשיים בלי כל תחמושת. לא התעייפתי לגמרי, ויכולתי להסתכל מסביבי. הנוף יפה באופן יוצא מהכלל. בארץ-ישראל אין למצוא נוף כזה, ובכל זאת לא הייתי מחליף אותו בעשר איטליות. ההרים מכוסים עצי-ערמון המעובדים יפה. עברנו גם כפרים אחדים. בכלל, כל האזור מישב בצפיפות רבה וכל שעל-אדמה מעובד — אפילו ההרים, עד לראשם. הכפרים עצמם אינם יפים לגמרי: בתים ישנים ורעועים, המפוזרים פה ושם, ועיבוד-האדמה פרימיטיבי ביותר. אך מצב-התושבים בודאי טוב יותר מזה של בני-העיר. אוכל בודאי שאיננו חסר להם. הדבר שחסרוננו ניכר בכל מקום הוא — סיגריות. האנשים מוכנים לתת הכל בעד סיגריה. אילו רציתי, יכולתי להתעשר כאן, היות ואינני מעשן והסיגריות שאני מקבל נשארות אצלי.

בעברי דרך אחד הכפרים התחלתי להתגעגע הביתה. נדף פה ריח של אדמה, סוס ומהרשה. היש אושר גדול מזה? אילו היו בני אדם יכולים להסתפק בזה, אילו היו קרובים יותר לאדמה, אין ספק שאז

השגורה כל כך אצלנו. אינני סובל את הסוג הזה של הפספסנים. אינני יכול לראות את האדישות הזו, את האהבה העצמית הזו, את האני ואפסי עוד" וכו'. ייתכן שזה בא לי בירושה מאבא ומאמא. יש כאן בחור אחד, שאותו אני מבין. הוא מחפש עבודה קשה עד כמה שאפשר. הוא אמר לי בגלוי: כל משפחתי נשמדה, אני רוצה לנקום נקמה חריפה ולא איכפת לי מה יהיה גורלי. אחרי שאני שומע דברים כאלו, שוב אינה מעניינת אותי אישיותו, אם הוא פשוט יותר, או משכיל יותר. הנה זהו אדם שרוצה משהו, מחוץ לטובתו הפרטית.

28.1.45

טיילתי ברחובות. ביקרתי שוב בקולוסיאום, בחורבות. יש רגש כל כך משונה כאשר עומדים שם, במרכז מלכותם של כובשינו בעבר. אחר כך הלכתי לראות בפעם השנייה את פסל משה, ולא יכולתי, במשך שעה ארוכה, להינתק ממנו. כשיצאתי היו כבר דימדומי-ערב. הייתי לבדי בחוצות עיר זרה. רוח קרה נשבה, ואני הלכתי לי מכנסיית סן-פטר הקטנה לאורך הקולוסיאום האפור, לאורך חורבות-השיש של הארמונות העתיקים. עברתי על פני שער טיטוס, שכינעו אותו על ידי קורות ביטון חדשות, קודרות, החסרות אותו חיטוב דק של העיטורים העתיקים. משם הלכתי לאורך הרחוב המוביל אל מצבת החירות האיטלקית. זו מבהיקה בלבנוניתה כסמל הזמן החדש לעומת החרבות העתיקות, אשר ממש מוליהן היא ניצבת. ממול, בכנר ויניציה, ניצב פסל המלך ויקטור עמנואל השני, כשהוא רכוב על סוס ומשקיף ממרום-שבתו אל מצבת החירות, אשר בחזיתו עומד בנין גדול וקודר, המזכיר גם הוא את הקולוסיאום.

הקולוסיאום הוא שריד השלטון הדיקטטורי העתיק, וארמון ויניציה מזכיר את הזמנים הנמשכים עוד של השלטון החדש. גלגל חזור! ואין חדש תחת השמש.

27.5.45

שוב ישנה לי אפשרות לכתוב ביומן אחרי הפסקה די הגונה. חבל שלא נשאר כל זכר בכתב מתקופה כה מעניינת והרת-מאורעות. אז נפסקה הכתיבה פשוט מפני שנגמרה המחברת. עלי להודות שלא השתדלתי ביותר להשיג מחברת חדשה, אך כיון שבמקרה נודמנה לי (מרכוש הגרמנים), אני רוצה להמשיך בכתיבה ולעבור, אם כי ברפרוף, על התקופה שדילגתי עליה.

היומן נפסק ב-30.1 — עוד בתקופת האמונים בפיאוג'י. מאז סיימנו את האמונים, עברנו את כל איטליה לארכה, נכנסנו לחזית, והמלחמה נגמרה. אלה היו חדשים שארכו כשנים, מלאי עניין ותוכן, לא רק בשבילי באופן פרטי, אלא לעולם כולו. חדשים גורליים גם לעמנו, שרישומם יהיה ניכר בשנים הבאות. בחזית נפלו חברים שלי. טעמתי את טעם האש, את טעם המוות המרחף מעל לראש. אחרי כן עברו שבועות של צפייה מחוץ לחזית, כשכוחותיו של היטלר הולכים ונשברים. אחרי-כן — סיום-המלחמה, ושוב נסיעה ארוכה, חופש ושוב חיי-מחנה. קשה לחזור על כל זה. הרשמים הרעננים ניטשטשו ולא נשאר מהם אלא זכר, שאם גם נחרת עמוק בנפש, שוב אין לספל בו בכתב.

כיום אנו נמצאים במחנה גרמני עזוב. ממולנו — בית-חולים גרמני ועיירה גרמנית למחצה על הגבול האוסטרי. תפקיד ממשי אין

לסמינריון גוער-המושבים קשה לי לכתוב. דומני, שדרכינו נפרדות. אילו הייתי בשעתו מהרהר יותר בעניין, ייתכן שהקירבה כינינו לא היתה גם אז רבה ביותר. אני מבין את הקשר שביני ובין בני-נהלל, אשר למרות היותם דרושים בעורף, מצאו לנחון להיענות לקריאת ההתנדבות לבריגדה. אולם לשבת כיום בירושלים, שממנה תצא תורה, וללמוד שם על כל מיני אידיאלים נעלים, על ציונות, על לאומיות וכו', הרי אין כל זה אלא דבר ריק. כרגע המעשה הוא הקובע את מידת-ההבנה וההכרה של כל אחד ואחד. אולם גם כאן, כאמור, לא כולם שלמים עם עצמם. גם כאן אני רואה גילויים מאד לא-יפים של אדישות וחוסר-הבנה. הנה, למשל, ק', חברי להדר, בן כפר ח' חבר משלנו, איש-ההסתדרות וכו', והוא התנדב לצבא גם כן בהיותו נוסר, התנדב מתוך שנשמע לצו המוסדות, אך לא מתוך הכרה, העבירו אותו ל-B. E. במצרים. לא היה לו עניין מיוחד לעבור לבריגדה. כיום הוא מרגיש שמילא כבר את חובתו על הצד הטוב ביותר, ורוצה לחזור הביתה. מקלל הוא את היום שבו הועבר לאירופה. כמובן, הוא דוגל בכל האידיאלים היפים של ציונות, לאומיות ומדינה עברית בארץ-ישראל, ומכיר בצורך הנקמה. אולם הוא עצמו — נגמרה השתתפותו בכל הדברים האלו. שנתיים שרת מתוך חובה — ודי לו. אלו הן תוצאות החינוך. הגוער שלנו צריך לדעת לא לחשוב על גופו, ואת זאת לא ילמדו בסמינריון בירושלים.

נוכרתי בתאריך חשוב. אתמול בערב היה בדיוק חודש מיום צאתנו את הארץ. כשישבנו אז בתחנת-הרכבת בלוד, לא חשבתי, שאולי יעבור זמן רב עד שאשוב לראות את הארץ. הה, אילו ידעתי אז, שבאמת כל כך מהר אמצא במרחק כזה, הרי הייתי ממש בולע בעיני אפילו את תחנת-הרכבת של העיר הערבית המלוכלכת הזו.

היום בא משלוח חדש מהארץ, עוד עשרים ושמונה בחורים, שיצאו ב-25 לחודש שעבר. עכשיו, כבר אנו מביטים עליהם, כשם שהביטו הותיקים עלינו כאשר באנו הנה. עכשיו אנחנו מקיפים אותם ומבקשים חדשות מן הארץ. הם מביאים אתם, יחד עם אבק-הדרך, קצת מריחה של הארץ. מי יודע כמה עוד נראה משלוחים של בחורים מאושרים, אשר רק לפני ימים מספר ראו את הארץ, בעוד שאנו נצטרך לשבת מרחוק. בכל זאת אני בטוח שאחזור. עוד לא גמרתי את חשבוני בארץ. אני עוד צריך להיות בה.

16.1.45 — 8 בערב.

שוחחתי קצת עם הבחורים שהעבירו לכאן; רובם הם מן החדשים שהתגייסו לא מזמן. לנהוג צדין אינם יודעים. הם הועברו לכאן בתור הנגיד-אמבולנסים, אולם פה הודיעו להם שאין צורך בנהגים ויעבירו אותם לחיל-הרגלים, כחיילים רגילים. הם התמרמרו מאוד על כך והודיעו שבשום אופן לא יצאו לאמונים. אמנם אינני יודע מה הרעש. בחור המצורף לבריגדה היהודית כיום צריך להיות מאושר. אולם גם זה מראה לנו את טיב המגוייסיים של היום. גם כאן אותו החיפוש של ה"ג'וב" הטוב, אותה ההשתמטות מכל תפקיד קשה, ולו גם החשוב ביותר. אודה על האמת: הם מעוררים בי כבר גועל-נפש. אני מרגיש בחברתם מין שיעמום איום. הם יודעים לדבר על דברים רגילים שברגילים, באותה השפה

אשר כאן וללכת לחפש להם עתיד סתום ומעורפל. ייתכן שאין פלא בדבר. שנות־היסורים הארוכות, מחנות־ההסגר ופחד־ההשמדה שברו את כוח־הסבל של האנשים. רובם רוצים עכשיו רק מנוחה ושקט. אך כל זה אינו פוטר אותנו מלמלא את תפקידנו!

תיכף עם בואנו התחלנו לחפש יהודים. רבים ניגשו אלינו בעצמם — נמשכו על ידי הסמל שעל זרועותינו, ואנו שוחחנו אתם. היתה זו חוייה בשבילם לראות חיילים יהודים בצבא־הכיבוש. אך בכל פעם שניסינו להזכיר את ארץ־ישראל, שמענו תשובה מגומגמת, שחלקה הן ורובה לא. אחד מהם הגן בחרף־נפש על דעתו, שהאנטי־שמיות היא רק זמנית, וכמו כן שהוא הנהו קודם כל הולנדי ואחר כך יהודי. רק כאשר ניסינו לספר לו על המתרחש בעולם ועל שינאת־ישראל ההולכת ומתפתחת — עורער קצת ביטחונו. כלפי חוץ לא הסכים לנו גם אחר כך, אך ראינו שזרע־הפיקפוק נורע והוא יצמח וישא פרי בבוא העת. וכך גם אצל אחרים.

בית־הכנסת היה סגור עדיין. הרב נשלח לגולה ולא חזר ואין ידיעות ממנו. יהודים בודדים מתכנסים בבית פרטי ומתפללים שם. איש איש הולך לדרכו ואינו יודע על הנעשה אצל חברו. ובתוך חוסר כל ארגון זה היה עלינו להתחיל את פעולתנו.

למזלנו נפגשנו בבית־הכנסת עם כמה בחורים צעירים. אחד מהם הוא ציוני ותיק שהשתייך עוד לפני המלחמה לתנועת־נוער ציונית. שוחחנו אתם והם הבטיחו להפגישנו עם בני־הנוער כולם, אשר מספרם בעיר אינו עולה, אגב, על מאה וחמשים איש. כמו כן הבטיחו להפגישנו עם ועדות הציונות בעיר ולהתחיל מחדש באירגון הפעולה.

ביום הראשון בערב היתה הפגישת הראשונה. דבר־הפגשה התפרסם בכל העיר, והאולם היה צר מהכיל את כל הבאים. הנוער הוא לא־ציוני ברובו, ומתחילה שררה איריה של מתיחות קלה. תכנית קבוצה מראש לא היתה וגם מי שיִארגן לא היה. ניסו לרקוד רקודים סלונים. הדבר לא הצליח. לאט לאט התחלנו להשתלט על המצב. שרגו שירים ארץ־ישראליים. ההורה הלהיבה את כולם. לבסוף דיבר אחד מחיילינו, אשר ההולנדית שגורה בפיו. הוא סיפר על ארץ־ישראל ועל פעולתנו. באותו ערב התקיימה גם פגישה מצומצמת יותר, שבה הוחלט על הקמת פלוגה של החלוץ האחדיד בהאג ופתחת סניף ציוני.

אחרי שבועיים של עבודה רבה נראה היה שנוצר משהו. נפתח קורס לעברית. ממדי־הפעולה התרחבו. בו בזמן התחיל הגדוד השני לפעול באַמסטרדם, ושם התקיימו גם שתי ועידות יהודיות — האחת ציונית והשנייה של החלוץ האחדיד, אשר בהן השתתפו גם צירי־האג, והיה זה מעין כינוס ארצי.

התקיימה גם פגישה שנייה, אשר בה הונח בחגיגות היסוד לתנועת־החלוץ בהאג. (יום לפני כן היתה חנוכת בית־הכנסת, שגם בה השתתפו חיילים רבים). המצב לא היה שונה כמעט מזה של חסיבת שרידי מורח־אירופה: חיסול הגולה, זיקה להסתדרות העובדים וכו'. הפגישה התקיימה באוירה משפחתית. נכחו כשלושים וחמשה יהודים, צעירים ברובם, ובערך כמספר זה של חיילים. אחד הקצינים סיפר על השינויים שנתהוו בארץ ועל ההתקדמות שחלה בה בתקופת־המלחמה. אחד החיילים דיבר על תנועת הגיוס בארץ. במעמד זה היה משום הנחת אבן־פינה למפעל. עכשיו כמעט שיש לנו הבטחון, שהתנועה תוכל להתקיים גם אם נעזוב את הולנד בזמן הקרוב.

לנו. אנו מחכים לעתיד. נראה לי כאילו דחקו אותנו למקום שמשם לא יישמע קולנו. יותר מדי חמי־מזג אנחנו בשביד השלטון הבריטי וגם חשבון מיוחד יש לנו, שאין לו לעולם עניין רב לסדר אותו.

עדיין קשה לי לראות את הצבא הגרמני לשעבר — את רוצחינו, כשהם מסתובבים להנאתם, חפשיים כמעט לגמרי ומשוחררים מכל דאגה, בחסות הצבא הבריטי, בחסות הבריגדה היהודית, הנאלצת להגן עליהם מפני היוגוסלבים הרוצים לרצחם. יש בזה משום צחוק־גורל. לעתים קרובות אני שואל את עצמי: האם באמת נגמרה המלחמה? אינני יודע אם זה מתוך כך שעדיין אינני מאמין, במציאות של שלום ושקט באירופה הבווערת כולה באש, או אולי משום שאני רואה את הנחש קם שוב לתחייה מתחת לעיקבות־המנצחים. נראה לי כאילו הנצחון איננו אלא זמני. המנצחים רק פירקו את נשקו של האויב ושיברו את כוחו הגופני אבל לא את עונו הרוחני, וזה עודנו פועל במעמקים ומחכה ליום, שבו יוכל לצאת למרחב, ומי יודע איזה אסון יקרה אז!

— — —

15.6.45

— — —

מהבית אין הרבה מכתבים. נראה, שהם שקועים ראשם ורובם בעבודה ואין להם פנאי. מצבי אינו נעים ביותר — בבית מחסור ידיים עובדות ובודאי גם בכסף, ובו בזמן עלי לשבת כאן, בעל כרחי ממש, ללא כל עבודה. מצב־הרוח קשה וקשה גם להתגבר עליו. ולא רק אני כך. הכל משתדלים להסית את הדעת מהמצב, אם על ידי שעשועים ואם בצורה אחרת; אך לשכוח קשה. אפילו הרצון לפעולה נחלש קצת. הבחורים עייפים ורוצים כולם לחזור הביתה. האם גם אני כן? קשה לי להשיב אפילו לעצמי על שאלה זו. אינני יכול להחליט. לפעמים יש לי געגועים חזקים על המשק — על הסוס, על הפרה, אפילו על הכלב, על חיים שקטים יותר של עבודה יוצרת, ולפעמים אני מרגיש צורך לעשות משהו יותר מזה. אני שואל את עצמי אם מותר לי כיום להשתקע במשק ולגמור את כל החשבונות, או אולי יש לוותר עכשיו על חיים פרטיים ולעשות כל מה שאפשר למען הכלל?

10.9.45

— — —

גם כאן בהאג נפגשנו עם יהודים מעטים. מספר היהודים בהולנד מגיע כיום לעשרה עד ארבעה־עשר אלף (במקום מאה וחמשים אלף לפני המלחמה). מהם — אלף וחמש מאות נמצאים בהאג. רבים עדיין חוזרים כפעם בפעם ממחנות־ההסגר בגרמניה ובפולניה, אך מספרם של אלה ששוב לא יחזרו רב מזה!... עד בואנו לכאן חיו פה היהודים איש־איש לעצמו. כל אחד השתדל למצוא לו מקורות־קיום־זרנסה. מהנכסים הרבים והעושר, שנלקחו על ידי הגרמנים, הוחזרו רק חלק. חלק גדול הלך לאיבוד, ובכל זאת המצב הכללי טוב למדי. לרבים יש עוד רכוש רב, ורבים, לצערנו, עוסקים גם ב"שוק שחור". ההתבוללות רבה גם כיום, אם כי הגרמנים השאירו כאן זרע בל יימחה של אנטישמיות. נשואי־התעורבות לא חדלו, ובזכות זו ניצלו יהודים רבים. אך גם מבין האחרים נמצאים רבים הרוצים להישאר פה, ואינם מוכנים לעזוב את מקורות־הפרנסה הקלים

א.

אײַשם באיטליה, 6.2.45

שלום לכם, חבריא!

אמנם לא קיבלתי מכם עדיין אפילו מכתב אחד, אך אני סומך עליכם שלא תשכחוני ותכתבו לי מדי פעם בפעם, כשם שגם אני איני שוכח שהנני כאן בשליחותו של העם. אני נמצא כיום בחטיבה העברית הלוחמת, שעליה צריכה להיות גאוות-הישוב, כי היא באת כוחנו היחידה במלחמה נגד היטלר. לכם, אמנם, קשה עדיין להבין מה זאת יחידה עברית לוחמת בארץ זרה. כאן רגילים היו לראות את היהודי כברייה חסרת-מגן הנתונה תמיד לחסדי-זרים. הופעתנו כחיילים יהודים נושאי הסמל העברי בחוצות איטליה מגדילה בלי ספק את כבודנו. בכל הארץ כבר שמעו על היהודים מפלשתינה, אשר על כנפיה מכוניותיהם מסומן מגן-דוד על רקע כחול-לבן. אני מאושר שיש לי הזכות להיות בין אלה המהווים את החטיבה הזו וגם מתגאה בכך. אינני רוצה לעשות תעמולה לגיוס ביניכם, כי עודכם צעירים מדי, אולם רצוני שתדעו גם אתם את חובתכם כלפי אלה הנמצאים כאן, וכוונתי היא כרגע בייחוד ביחס אליהם. תדעו ותכירו בחובתכם כלפי משפחתם.

במכתבי הקודם הבטחתי לכם לספר קצת על איטליה, אולם עלי להודות שאני מתקשה בזה במקצת. לשם כך דרוש אדם בעל כשרון גדול ממני. על דבר הארץ הוא ודאי למדתם בהיסטוריה ובגיאוגרפיה. למדתם על יפיה ועל העושר שלה בעבר, אשר את שרידיו ראיתי בחורבותיה של רומא העתיקה, כשם שראיתי את העוני והניוון של איטליה כיום. אני יכול רק להגיד לכם שמכל מה שאכתוב לא תקבלו בלתי-אדם מושג-מה על כל זה. את הנוף בודאי שאינני יכול לשלוח לכם במכתב — לא את הרי-השלג, לא את שדות-הירק הענקיים, לא את הנחלים ולא את היערות, המכסים את כל ההרים. חבל שאי אפשר להכניס את כל אלה במעטפה.

וכשם שאינני יכול לשלוח לכם נוף נהדר זה, כך אינני יכול לשלוח את העתיקות הרבות שראיתי ברומא, העיר ששלטה על כל עולם-העבר; ארמנות-השיש, המכוסים פיתוחים נהדרים; האצטדיון הענקי שבו נאבקו אנשים עם אריות ושם נהרגו גם אלפי שבויים יהודים; שערי-הנצחון, וכמו כן אלפי הפסלים הנהדרים, העשויים שיש לבן, הממלאים את העיר כולה.

חבל שאינכם יכולים לראות בעיניכם את יצירת האמנות הכבירה הזו. ששמה [נתיקן], את ציורי המוזאיקה הענקיים של כנסיית סן-פטר, אשר מספר הצבעים של אבני המוזאיקה שבה מגיע לעשרים ושמונה אלף. פסלי-השיש הצבעוניים נראים כחיים ואולם-הכנסייה נחשב לגדול בעולם. ארכו מגיע למאתיים מטר, רחבו למאה וחמישים וכן גבהו. על הציור של כיפת-האולם הזה עבד גדול אמני-העולם, מיכל אנג'לו, במשך עשרים שנה רצופות!

את כל העושר הכביר הזה והיופי שאינו ניתן לתיאור צריך לראות בעיניים ממש. זה היה בלי ספק מעשיר את ידיעותיכם הרבה יותר מכל שיעור בהיסטוריה וגיאוגרפיה, אשר ילמד אתכם איזה מורה שמן ואכזרי, המכריח אתכם להכין שיעורים, ומבלבל לכם את המוח בסיפורים על איזו ארץ רחוקה ומשעממת, שקוראים לה

איטליה, בה בשעה שבחוץ מחכים לכם כדורי-הרגל ועוד משחקים מעניינים. וגם אני "מקשקש לכם" במכתבי הארוך בו בזמן שצריך לדפוק קצת על הקירות של צריף-הנוער, להעיר את מ' וכו'. אך אילו יכלתם לראות את זאת במו עיניכם — הייתם נרעשים עד היסוד. ודאי שמעתם על הפסל של משה רבנו הנמצא כאן. תארו לכם: אני הסתכלתי בו רק רגעים מועטים ולעולם לא אשכחתי!

רק הציינתי היה ברשותי להקדיש לביקור בנתיקן. הספקתי להיות רק בכנסיית סן פטר. לא ראיתי את המוזיאון המפורסם ולא את הספריה הענקית. גם את הכנסייה לא ראיתי באופן יסודי, אך הייתי מאחל לכולכם לראות גם את המעט הזה!

ברומא ראיתי את ארמון וינציה, הוא ארמון בית המלכות האיטלקית.

עד כאן איטליה מצדה האחד: איטליה של העבר — היפה, העשירה, אס-האמנות-והשירה, איטליה זו שעליה למדתם בבית הספר. ועתה — הצד השני של המטבע: איטליה של היום — המנוונת, חסרת-השלטון, הרעבה ללחם, זו אשר בה שוררים כיום רק רעב וחורבן. הכסף אין לו כל ערך בו, הדרכים חרבות, הבתים הרוסים וחורכים מפצצות ופגזים, עמודי-השלג של שורים, התינוקות מחטטים בפחיה-אשפה וכו'. ראיתי עיר גדולה שכולה גל של חורבות. ראיתי תינוקות כבני חמש-שש, ערומים ויחפים, הישנים בקור בקרונות-הרכבת, ועוד ועוד. זהו הסדר החדש שהיטלר שאף להנהיג בעולם ואשר ליהודים לא היה מקום בו. זוהי המלחמה שהדיקטטורים כל כך רצו בה. חבריא, אינכם יכולים לתאר לעצמכם מה פירושה של הליכה בנעלי-עץ בחורף, אינכם יודעים מהו קור כאשר בחלונות אין זגוגיות, והעיקר אינכם יודעים מה זה רעב. אני מאחל לכם שלא תדעו זאת. ואם זהו מצב-התושבים, תארו לכם מהו מצבם של הפליטים היהודים. אינכם יודעים איזה סבל עבר עליהם ועובר גם עכשיו. אינכם מתארים לעצמכם עד כמה חשובה בשבילם כל עזרה ולו גם הקטנה ביותר. באיזה כליון עיניים הם מחכים לכל אות מארץ-ישראל. כיום מספרם קטן, אולם נקווה שכלל שילך ויגדל השטח המשוחרר, כן יגדל מספרם וכן יגדל גם הצורך בעזרה. ודוקא להם יכולים גם אתם לעזור בכסף ובבגדים.

כתבתי לכם שכבוד הוא ליהודי להיות כיום בבריגדה שלנו. אולם עודנו מעטים ומחכים אנו לתגבורת מן הארץ. עוד רבה הדרך לפנינו. צריך שייד'צו לעזרתנו עוד בני-נוער. אתם עדיין צעירים, אך גם לכם מוכנים תפקידים גדולים. את העיקר זכרו: אל תדאגו אף פעם להנאתכם הפרטית ואל תשתמשו על ידי אמתלאות. העם זקוק תמיד למתנדבים אשר אינם חסידים על עצמם ועל רכושם הפרטי. ודאי שיש בזה משום סיכון. רבים לא יחזרו, אך אנו מוכרחים להסתכן אם מעוניינים אנו להצליח. זכרו: לעולם אל תהססו לתת קרבן אם הענין הכללי דורש זאת. אני רואה שהארכתי מאד. כאשר אחזור אספר לכם עוד יותר. אני מקווה שתזכרו אותי, הנמצא בשליחותכם אישם בנכר, רחוק מן הארץ ומן החברים, ותפקדו אותי מדי פעם בפעם במלים אחדות.

שלום לכולכם, להתראות בארץ!

חברכם, המתגעגע עליכם ועל הכפר,

אמא, אבא צבי וחיה'לה היקרים!

בכתבי אליכם מכתב זה הנני נמצא עדיין תחת הרושם של ההצלחות והאבידות הראשונות שלנו. קשה להשלים עם העובדה שהבחורים הטובים הללו, אשר בשמחה ובבטחון כזה יצאו אתי יחד, ואשר נמצאו תחת אותה האש של הפצצות והכדורים, שכוונו לכולנו יחד — כי הם אינם עוד. שוב לא נראה אותם, לא נדבר אתם עוד ולא נהיה שותפים לשמחה ולסבל. עדיין לא התרגלנו לכך. עתה אנו לומדים לחרוק שיניים ולשתוק, לשאת בלבנו את פרי השנאה הזו עד עת מצוא ולהריקה על ראש האויב עד תום.

קשה להשלים עם האבידות הללו שאינן חוזרות. בזורים אלה עמדו בנסיון הקשה של שנות-שמוס'ובטלה ובזכותם הגענו ליום של מעשה. אנו נמלא את מקומם.

תמורת זאת ראיתי את הקרבנות הראשונים של הגרמנים. את אחד מהם עודני רואה כשהוא שוכב הרג ודם קרוש על פניו. בן הגזע הארי המפואר! ראיתי את השבויים בהתנהגותם העלובה. הם ידעו שאנו חיילים יהודים ולו ראיתם כיצד ניסו להתניף לנו, לטפוח על הכתפיים של יהודים בוויים. עוד נראה את כל הצבא הגרמני, יציר המשטר המיליטריסטי, במצב כזה — הרוגים, פצועים וכו'. הם יקבלו את גמולם על כל מה שעוללו לעולם כולו.

קשה לי לספר מה שהרגשתי בזמן הקרב. נדמה לי שהתנהגתי כמשוגע. פצצה נפלה במרחק מטרים אחדים ממני והפילה אותי לארץ. לא שמתי לב לכך, רצתי הלאה. רק אחר כך נזכרתי שלפי כל החוקים הייתי צריך לההרג — ובדקתי את עצמי אם עודני חי. כדורים זמזמו מסביב, כמו דבורים נרגזות. הכל כוסה עשן וערפל. אני זוכר שלחצתי כל הזמן על הדק מכונת-היריה עד שנגמרו הכדורים — וזה הכל. אז הרכבתי מחסנית חדשה והמשכתי לירות בלי מטרה מסוימת לכיוון-האויב.

עכשיו אני מרגיש כאילו התעוררתי מחלום. שקט מסביב, כאילו לא היה ולא כלום. רק הגרמני מוטל לו הרג על אם הדרך — הזכר המוחשי היחידי למה שהתרחש. עכשיו נרגעתי קצת ושוב אני מסוגל לחשוב.

בחוף זורחת שמש בהירה והכל ירוק וחי. תרגולות מתהלכות בשטח ההפקר, כאילו בטוחות הן שלא תאונה להן כל רעה. צעיים חגות באויר ואינן יודעות שכאן אסור לעשות זאת, כי כאן ישנן חיות משוגעות היורות והורגות אחת את השנייה...

התנהגותם של בחורינו היא למופת. שוב אין פילוגים וויכוחים. כולנו חדורים רצון אחד, עז וכביר: להילחם עד הסוף. מעולם לא האמנתי כי יש חיילים השואפים לפעולה בחזית. עכשיו אני רואה שאף אני עצמי הנני כזה!

— — —

שלכם באהבה וברוב געגועים,

ד.

סוף יולי, 1945

חברים יקרים!

אני כותב לכם מאוגסבורג שבבן-ריה. הנני נמצא בארץ גרמניה ממש. בארץ עס'האדונים, אשר נשבעו שליחודי לא תהיה דריסת רגל על אדמתם. והנה אנו עוברים על פני הכבישים המפורסמים של היטלר

אמא, אבא וצבי היקרים!

— — — לי לא חסר כלום ולחנים דאגותיך, אמא. לא כדאי לשלוח לי חבילות. שמחתי מאוד רק על מגילת-אסתר שקיבלתי מכם, זה הזכיר לי את הבית.

על תנאי החיים אין לי מה לכתוב, כי לא זה העיקר. וכי מה הוא ההבדל אם ישן אני בחדר או במסדרון, בבית או באוהל, אם אני אוכל פחות, או יותר? גופי חזק עד כדי לשאת הכל. הן גם בבית לא היינו מתחשבים אף פעם בדברים כאלה. אני אעשה את כל מה שמצפוני יורני לעשות, מבלי להתחשב בתנאים. הן כך לימדתם אותי. שמחתי מאוד למכתבך, אבא. אני כבר רגיל לקבל מכתבים גדולים מאמא. זהו המזון הרוחני העיקרי שלי, ואילו מכתבך-שלך הם נדירים, אך בכל אחד מהם יש תוספת-עידוד.

נדמה לי, שיש בי איוו כפילות. אני גם התקשיתי וגם נעשיתי רגשן. הנני מבט בשווייץ-נפש על ההרס והחורבן שמסביב ועל המון הרעבים, בו בזמן שמראה כל ילד יהודי רעב וכל פליט יהודי פוגע ישר בלבי. בביקורי האחרון ברומא קרה לי מקרה מזעזע: על יד הנתיקן פגשתי ילדה קטנה, הנושאת מגן-דוד, שפנתה אלי בעברית בבקשה שאקנה מידה כמה תמונות. היא אמרה לי במלים אלו: "היום שבת ובבית אין מה לאכול". ותארו לכם שלא יכולתי לעזור לה במאומה, כי לא היתה בכיסי אף פרוטה! לא יכולתי להסתכל בפניה. היתה לי הרגשה שאם אפגוש גרמני אחנוק אותו בו במקום. הייתי יוצא מדעתי לולא הייתי איש-צבא.

את שואלת, אמא, על מה אני חולם? כמעט שאיני רואה חלומות, כי איני מרבה לישון, וכאשר יש לי איוו שעה לשינה הריני ישן כמת. מעניין שבתערוכה שבנתיקן נראה לי כל אכר, המצוייר בתמונה, כאילו מכפר נרבורג הוא. ראיתי שם סוס והייתי בטוח שזהו "אביר". לא, עוד לא שכחתי את הכפר ואת המשק. כל זה טבוע בי יותר מדי עמוק. אולם אינני מאמין כמוך, אבא, שאחזור עד תום העונה. עליכם להשלים עם העדרי עוד שנה לפחות. לא רציתי בחיים קלים בבית ולא ארצה להשתחרר לפני הזמן. יש קודמים לי. את תפקידי אשלים עד הסוף. חוץ מזה אני בטוח שעוד זמן רב יהיה צורך במתגייסים חדשים.

25.2.45

— — — עכשיו אנו נמצאים במתיחות מתמדת לקראת החזית ואנו מקוים שתפקידינו בה יהיו הולמים את החטיבה שלנו. היו בטוחים שמצב רוחי הוא טוב מאד. לעבור על כל פגעי החיים בצחוק על השפתים, כדברייך אמא, אין זה ולא כלום. צריך לעבור על הפגעים עם צחוק בלב. מה שנוגע לדלות-הביטוי שלי אולי זה בא מחוסר ניבים בשפה. אולם יש דברים שאין להעלותם על הכתב. הם צריכים לעבור מלב ללב. נראה לי לפעמים, כמו שכבר כתבתי לכם, שאני רגשן מדי. ישנם דברים שאינני יכול לעמוד בפניהם, בו בזמן שאחרים עוברים עליהם מבלי שים לב.

— — —

בדברי על דלות-הביטוי התכוונתי לביטוי חיי-הנפש, שאפשר למסרם במלים הפשוטות ביותר. אולם מניין המלים הפשוטות האלה? איך אתאר לכם מה הרגשתי כאשר פגשתי את הילדה היהודיה על יד הנתיקן?

— — —

עם סמלינו ודגל ציון בראש. נהגינו השתדלו בשעת הנסיעה לדחות לתוך התעלות שבצדי הדרך את כל הולכי הרגל.

מאיטליה יצאנו בלב כבד. נעשינו שם פופולריים מאוד, ואם כי למעשה זו היא ארץ אויב, אך קשה לנטור שנאה לעם שקיבל אותנו בתשואות ובפרחים והתנהג אתנו בחביבות כזו; ועלי להודות שלא אחת אזכור אותו לטובה.

עברנו את הגבול האוסטרי בכיוון מעבר ברנר. כאן מורגשת השנאה באויר. האנשים אינם מתאספים להסתכל בנו, אינם מנפנים לנו ביד — כולם שותקים וקודרים. כאשר נכנסים העירה — הרהובות ריקים מאדם, ורק שרידי־היהודים „מריחים“ את התקרבותנו וניצאים לקראתנו. הלב כואב לראותם כאן, באין דואג, באין יישוב וממשלה. ליד מינכן נעצרנו בדיוק על־יד מהנה גדול של פליטים יהודים. הם סובבו אותנו, ברכונו ונשקונו. יהודי אחד התחנן לפנינו, ממש צעק: „שחטו מהם במידה שתוכלו. הם הרגו את כל משפחתי!“ רבים בכו מרוב התרגשות, כי בפעם הראשונה ראו גילוי של כוח עברי. השיירה שלנו השתרעה לאורך קילומטרים ועשתה רושם רב. כאשר זזנו עמדו הפליטים על תל ושרו את „התקוה“. רטט של קדושה עבר אותנו. הרגשנו שאנו ממלאים שליחות העם.

המשכנו את הדרך למנהיים. האוירה מלאה שנאה. הילדים הקטנים מניפים את זרועותיהם בברכת „הייל היטלר!“ והמבוגרים, יש מהם שקומצים את אגרופיהם. אך גם אנו לא חבקנו ידיים. היו בינינו כאלה שלמרות איסור המפקדים, קפצו מן האוטובוסים והוכיחו שגם לנו יש אגרופים!

בערים רב ההרס כתוצאה מן ההפצצות, אם כי פחות מאשר באיטליה. אך בכפרים אין רואים שום סימני מלחמה. עונת הקציר בתקפה, השדות מלאים עובדים, בעיקר נשים, זקנים ונוער — גברים בגיל צעיר אין רואים כמעט. סימני עמל וחריצות ניכרים בכל מקום. מוכרח אני להודות שבעיניי סדר ונקיון יש לנו ללמוד מהם הרבה. הבתים לבנים, טובעים בפרחים ועצי פרי, הזוגיות מבריקות. אין עשבי פרא ואפילו לא אבק. האנשים שבעים ולבושים יפה. ומה פלא — הן הם שדדו את כל אירופה.

ה.

בריסל, 6.8.45

אני גומר את המכתב שהתחלתי בגרמניה. במשך ששה ימים נסענו על פני אירופה באוטובוסים, ש„מגן דוד“ מצוייר עליהם. עברנו את חומות הביצורים העצומים של קו זיגפריד וקו מ׳׳י, אלה שתקוות כה רבות תלו בהם והם כה הכוזבו! צרפת המנוונת לא ניצלה על ידי קו מ׳׳י, כי הביצור רק עזר הוא לאדם הלוחם בו.

מיד עם עברנו את הגבול נכנסנו לאוירה אחרת, אם כי הגבול הוא טבעי ואין הבדל בגוף בין גרמניה לצרפת. ואף כי הסביבה כאן הרבה יותר ענייה ומלוכלכת, ובכפרים ניכר אי־סדר, אך בלב נעשה קל. את קבלת־הפנים שסידרו לנו פה בכל מקום אין לתאר. אנשים הצטופפו ברחובות, נפנפו לנו במטפחות. בחורות שלחו נשיקות באויר. ועל הכל — היהודים שפגשנו בדרכנו ושהיו מנשקים את סמלינו וממשיים אותנו, כאילו קשה להם להבין אם חלום הוא או מציאות. רבים מהם לא שמעו עדיין על קיומה של הבריגדה. אני הייתי בתוך הקבוצה הקטנה של החיילים הראשונים שבאו לבקר בבריסל. היהודים שם ממש התנפלו עלינו. הם לא האמינו למראה־עיניהם. אחד מהם אחז בי ובחברי ובדמעות בעיניו בקשנו שנלך לאכול אצלו, כדי

שגם אשתו תראה אותנו. לעולם לא אשכח את קבלת הפנים הנלהבת שערכו לנו בביתו. הוא התהלך אתנו כל היום להראות לנו את העיר. לי קשה רק בשל אידיעת האידוש. היהודים בכל מקום מביטים בי ורואים אותי כ„גוי“ מארץ־ישראל. ישנם כאן גם אירגוני נוער ציוני וכל אחד מאתנו יכול לעשות למענם הרבה. בכל מקום שיש יהודים יש לנו תפקיד. חלפו הימים שאחרי הקרב שלטה הסיסמה: הביתה! עכשיו אין איש מאתנו מתלונן.

אתמול מלאה שנה מיום התגייסותי. נדמה לי, שזה שנים רבות שהנני רחוק מכם, מעבר לים. אך אף רגע בימי־חיי לא אצטער על אשר הלכתי. לא הייתי סולח לעצמי אילו נשארתי בבית בתקופת־החזית. השנה הזאת היתה גורלית לי ולכולנו. דרך ארוכה עברנו בה ממלחמה לשלום. בודאי יקשה עליכם להכירני כאשר אחזור, אף כי חיצוניותי לא נשתנתה ולא גבהתי אפילו בסנטימטר.

דרישת־שלום חמה לכל חברי־הכפר. במה אברככם, חברים יקרים? האמינו לי שלמרות גילי הצעיר אני יודע יותר מכם שאתם המאושרים. מי כמוני, שאך זה עבר את אירופה מדרום איטליה ועד בלגיה הצפונית, יודע שבשום מקום אין מה שיש בארץ, שהרי הכל חרב, הרוס, מנוון. מי יתן ונוכל לעמוד בכבוד על משמרתנו עד הסוף ושרידנו יוכלו להגיע לחוף־מבטחים. ומי יתן והשנה הבאה עלינו תהיה שנת גאולה והצלחה — דבר התלוי במקצת גם בנו, בעצמנו.

שלכם, בנאמנות,

ו.

7.9.45

אמא, אבא, צבי וחייה־לה היקרים!

היום ערב ראש־השנה. קשה קצת, זוהי לי הפעם הראשונה שאני מבלה חג זה מחוץ לבית, ועוד מעט שנה שהנני נמצא בחוץ־לארץ. אך מוכרחים להתגבר על רגשות, וביחוד על רגשות פרטיים. יש דברים העומדים למעלה מהם.

הערב תתקיים תפילה חגיגית בבית־הכנסת בעיר, שהגרמנים השבויים טיפלו בניקוי עד היום. הצטלמתי בחברתם הנעימה, כשהם משפשים את מנורות בית־הכנסת, ואשלח לכם את התמונה.

ביקרתי כאן בכמה בתים יהודים, ויש לי עוד הזמנות, עד כי איני יודע אם אספיק לבקר את כולם. מצבם של יהודי־אירופה רע מאוד בכל המובנים. ההתפלגות רבה. כנראה שאין דרך לאחד את הזרמים השונים, ממש כמו בארץ. הולנד היא הארץ היחידה שיש בה חלוץ אחיד. יש כאן שטח עבודה נרחב, אך כוחותינו אינם מספיקים. ואחרי ככלות הכול, הצבא הוא צבא. והוא גם משתייך לצבא הבריטי!... אני מקבל את דברייך על המפלגה, אבא. הנני איש מפא"י, משום שזוהי התנועה היוצרת, ולדידי — היחידה שיכולה להרים על כתפיה את עומס־הבעיות של זמננו. ואם כי הנני מתמרמר וחולק על כמה דברים, וחושב שיש צורך בכוחות צעירים שייכנסו לתוכה, ויש צורך בתיקונים — אך דיינו מפולגים גם בלעדי זאת. אין לכם לחשוש לדעותי. נראה לי, שהן קבועות פחות או יותר, אם כי לא אירתע לשנותן, אם אווכה שלא צדקתי.

הזמן חולף והנה מתקרב החורף, ואני גם קצת מתגעגע, אלא שאין לי אפשרות להרהר כיצד להסתלק לחופש קטן הביתה. למרות מה שחלמתי, פעם, אבא, לשלוח אותי במיוחד להולנד ללמוד חקלאות, יכול אני להודיעך, שכיום קשה כאן ללמוד משהו. הארץ הרוסה מבחינה כלכלית ומבחינה רוחנית. אפשר רק ללמוד בה מה נזק יכולה

מלחמה להביא. לא תוכלו אפילו לדמות בנפשכם מה נעשה כאן. אפשר כיום לתלות כאן שלט: „זו היתה פעם הולנד, הארץ החקלאית המפותחת בעולם“.

נשיקות ו„שנה טובה“ לכולכם, ביחוד לחיה'לה המתוקה.

שלכם,

ז.

9.9.45

אמא, אבא צבי וחיה'לה היקרים!

— — — בליל החג נערכה ברוטרדם תפילה חגיגית והנוכח ביה'הכנסת. כל הפלוגה שלנו צעדה לשם במסדר. באו יהודים רבים, מהם גם כאלה שזו להם ודאי הפעם הראשונה לבקר בביה'הכנסת. המעמד עשה רושם רב והשאיר זכר בלב כולם. ראש העדה, יהו' אדוק וציוני, היודע עברית, נאם נאום יפה והודה לנו. למחרת בבוקר הלכתי שוב לביה'הכנסת לתפילה שחרית, כפי שאתה, אבא, נוהג מדי שנה בשנה. נראה שיש בי משהו מטבעו של שומר-מסורת. החלטתי שיפה יהיה אם אמשך במסורת זו, אך ורק מתוך הדרת כבוד של עשרות הדורות שעברו עליה. יש בה ממש הוד-קדומים.

— — —

ישנה הרגשה של חג. נעים מאוד לזכור ולהתייחד עם הבית ולקוות לחוג בשנה הבאה במשפחה. היום קיבלתי מכם מכתב. היה זה לי ממש קרן-אור. כל היום חשבתי עליכם, איך אתם חוגגים את החג? עברתי לכתוב לחדר-המשמר, אך גם כאן רעש. אולי רוצים הבחורים להטביע בכך את הגעגועים. עוד מעט אסע לרוטרדם להביא את האורחים המוזמנים למסיבה.

מתי כבר אראה אתכם? צריך עוד הרבה סבלנות ואמונה. אני יודע היטב, שמציאותנו כאן היא מפעל שאת תוצאותיו אין יכולים עדיין להעריך. אינני נתפס לספיקות ויודע להתגבר על הרגעים הקשים של סבל-הפרט. היה קל יותר, לו ידענו שעוד לא נשכחנו מלב-היישוב. אל יעשו מאתנו מה שאיננו. איננו רוצים להיות גיבורים אולם אסור לשלוח אותנו כשליחים ממלאי חובה, כשליחי היישוב.

— — —

שלכם, באהבה ובגעגועים,

ח.

אנטוורפן, 26.1.46

יקירי!

אתמול שמעתי דין-וחשבון משליחינו בארצות שונות על מצב יהדות-אירופה. כל תקוותנו היא שהם ידעו להמשיך בתביעותיהם ללא רתיעה, אם גם זה עלול לגרום לחיים קשים ובלתי-סדירים במשך שנים. כי אם יחפשו להם מוצא בדרך ההתנגדות הקלה יותר, וישתדלו לשים קץ לחיי-הסבל והנדודים על ידי השתקעות ובנין חייהם באירופה — יהיה סופנו רע ומר. אז תקום גלות מחודשת והמשך קורות הדמים בדור זה או בדורות הבאים. כיום עלינו לרכז את כל כוחותינו בשאיפה לפתרון היחידי: עם חפשי במולדתו ההיסטורית. עלינו לזכור היטב, שהדבר יקום עכשיו או לעולם לא.

— — —

ט.

4.3.46

יקירי!

— — — על סיכויי החופש שלי כבר כתבתי לכם הרבה פעמים, ואין צורך לחזור. ואשר לשיחורוננו בכלל, אני סבור שכל הפרובלימה של החזרה לחיים ציויליים תהיה הרבה יותר קשה משהיא נראית, אפילו אם לא נקה בחשבון אנשים שהתרגלו לחיי בטלה והתנווננו. בכלל שונה החייל הטוב מן האזרח הטוב, דרך מחשבתו היא אחרת לגמרי. פריסטלי מסביר את הדבר יפה מאוד. הוא אומר שעיקר האכזבה של החייל החוזר באה מתוך אמונתו שיתחיל מחדש, בו בזמן שעליו אך ורק להסתגל להמשיך את הישן. כי בעצם לא נשתנה דבר, חוץ מהחייל עצמו.

אני מתאר לעצמי שלא אכיר את הכפר. הוא ודאי התקדם וגדל, ממשיך כל הזמן במסלולו ובחיייו הרגילים. ואני בינתיים יצאתי מן המסלול הזה, עברתי לחיים אחרים לגמרי, למחשבות אחרות, והעיקר, הועמדתי לפני מסורות מרחיקות לכת. העולם שראיתי על אפשרויותיו לחיים יותר נוחים ומעניינים, איננו מושך אותי; אינני שואף כלל להתרחק מעבודת-האדמה. אך גברה בי ההכרה בשליחות, בתפקיד בלתי-רגיל, המוטל על כל צעיר יהודי כיום. מתוך כך אינני יודע מראש אם אוכל לקשור את עצמי לחיי המעשה היום-יומיים.

קשה לי קצת להסביר לכם את זאת. תמיד נדמה לי שחסרה לי קלות-המחשבה הדרושה, וכן גם הרפות-הלשון. אולי גם קצת שכחתי „לצחוק לכל דבר“?

— — —

שלכם בגעגועים.

י.

18.4.46

יקירי!

— — — אנו מרגישים את גיה'הפסח באכילת מצות, ובזה שהחברים הרעבים מצטופפים כל היום בקנטינה ובמסעדות. ה„סדר“ נערך בביה'הרושת יהודי בעיר, באולם-המנוחה שבו. השולחנות כוסו מפות לבנות — דבר שאין רואים בחיי-הצבא והמוסד הרבה להרגשת החג. ה„תרבות-ניקים“ עמלו והדפיסו „הגדה“, דוגמת הגדות מקומיות של הקיבוצים בארץ. בדרך כלל אינני אוהב ביותר את עירבוב הפרשיות הזה. כנראה, כל ענין המסורת טבוע בי יותר מאשר ברובם של חברי, אם כי אין לי כל עבר מסורתי ממשי להישען עליו. על דעתי מקובלת יותר הצורה המסורתית של החג מכל תחליף חדש. אין בי גם אותה „שנאה“ שישנה לרבים לתפילה ולביה'הכנסת, שכן הם רואים בהם כעין פגיעה ברגשותיהם המתקדמים. כשאני לעצמי, איני רואה את הניגוד בין מסורת נאה וגאה ובין סוציאליזם.

היין „לארבע כוסות“ לא הספיק. כמוכן, אם כי בעצמי הבאתי אותו במכונית ויכול אני גם להישבע שהיה בשפע. ובכל זאת, נשארה חוויה מעצם המסיבה הגדולה ומן הקצינים שאינם נמצאים בדרך כלל במחיצתנו.

— — —

שלכם.